

Udayanacarya
Kirnavali

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES No. 1342.

किरणावली ।

KIRAṆĀVALĪ

BY

UDAYANĀCĀRYYA

WITH THE COMMENTARY OF VARDHAMĀNOPĀDHYĀYA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA ŚIVA CHANDRA SĀRVVABHOUMA.

FASCICULUS III.

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS.

No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1 PARK STREET.

1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—som of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

		Rs.	
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	Rs.	1	14
Aitareya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each		14	6
Aitereya Lochana.		2	0
Amarkosha, Fasc. 1		2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each		2	8
Anumana Didhiti Prasarini, Fasc. 1 @ /10/-		1	4
Aṣtasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
Atmatattaviveka, Fasc. I.		0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10; Vol. II. Fasc. 1-10 @ 1/ each		20	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol II, Fasc. 1 @ /10/ each		1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-5 @ /10/ each ...		5	0
Bhāsavritty		0	10
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...		4	6
Bauddhastotrasangraha		2	0
Bṛhaddēvatā. Fasc. 1-4 @ /10/ each		2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10/ each		3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3		1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each		8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. I-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each		14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each		3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/		3	2
Ditto Vol. IX. Fasc. 1-2		1	4
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. I-17 @ /10/ each		10	10
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each ...		36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each		2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/		1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each		8	12
*Çrauta Sūtra of Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each		10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc 1-2 @ /10/ each		1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each		4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each		3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I. @ /10/ each		3	2
Ditto Vol. II. Fasc. 1-2 @ 1/4/ each		2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista		2	0
Ditto Grihya Sangraha		0	10
Haralata		1	14
Karmapradiph, Fasc. I		1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each		4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each		4	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each		5	10
Kiranavali, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each		6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each		19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4		2	8
Manutikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each		9	0
*Mīmāṁsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each		6	4
*Mugdhabodha Vyakarana, Fasc. 1-4 @ /10/ each		2	8

पृथिवीत्वनिमित्ताक्रान्ते व्याप्त्यावच्छेदभेदव्यावृत्त्या व्यावृत्तिः क्वचिन्न सिद्धेति पुनरप्रसिद्धविशेषणत्व मायातमिति चेन्न। पक्षसम्बन्धिनो विशेषस्य सर्व्वत्राप्रमितस्यैव साध्यत्वात्। प्रसिद्धो हि धर्म्मो धर्म्मिण मन्वेति। न तु धर्म्म्यन्विततयैव प्रसिद्धः साध्यते। तथासति साधनवैयर्थ्यादिति। तथापि घटादौ चेदितरव्यावृत्तिः प्रत्यक्षसिद्धा ततः दृष्टान्तबलेनान्वयादेव रूपमाणवादौ साध्यता किं घटादिकमपि पक्षे निक्षिप्य

आह। एवमिति। व्याप्तेत्यस्यैव व्याख्यानमवच्छेदेति। अवच्छेदो भेदो घटत्वपटत्वादिरित्यर्थः। तस्य व्यावृत्त्या राहित्येन लक्षिता व्यावृत्तिरित्यर्थः।

ननु पृथिवी इतरभिन्ना, पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदसिद्धे व्यतिरेकिवैयर्थ्यमित्याह। तथापीति। घटे साधारण्येन पक्षत्वे पक्षस्याभेदानुमानवत् दृष्टान्तत्वाविरोधः। पक्षान्यत्वं हि तत्रातन्त्रम्। साध्यसाधनवत्तया निश्चितत्वस्यैव तत्र प्रयोजकत्वादितिभावः। अन्वयिसम्भवेऽन्वयव्याप्तेरग्रहे (२१६) केवल

---

(११६) अन्वयव्याप्तेरग्रह इति। अग्रह इत्युपलक्षणम्। ग्रहेऽप्यनुमित्सया व्यतिरेकिप्रवृत्तेरन्यत्र तत्सामर्थ्यावधारणात्। यद्यप्यग्रे व्यतिरेकसहचारादन्वयव्याप्तिग्रहपक्षतावलम्बनादन्वयव्याप्त्यप्रतिसन्धानमशक्यं तथापि व्यतिरेकव्याप्तिगमकतापक्षमालम्ब्यैतदुक्तम्। उक्तसाध्यप्रकारस्याकाशादावसम्भवात् सर्व्वव्यापकं

व्यतिरेक्याद्रियत इति चेत् । आस्तां तावदयं सुहृदुपदेशः । केवलव्यतिरेकिलक्षणं निर्व्यूढम् । व्यवहारसिद्धिर्वा लक्षणप्रयोजनम् । तथाहि विवादाध्यासितं द्रव्यं पृथिवीति व्यवह्रियते लोकेन पृथिवीत्वात् ।

व्यतिरेकिणोऽन्यत्र सामर्थ्यावधारणे नानुमानप्रवृत्तिरित्याह । आस्तामिति ।

अस्मत्पितृचरणास्तु जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावा स्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यते । अतएवाकाशे मिलितजलादिप्रतियोगिकान्योन्याभावप्रतीतावपि व्यतिरेकिणा त्रयोदशान्योन्याभावाः साध्या इति नान्वयित्वात् साधारण्ये वस्तुतस्त्वभावसाध्यके व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमेव साध्यं सिद्ध्यति । यस्याभावस्य हेत्वभावो व्यापको गृहीत स्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभावरूपेण साधनेन सिद्ध्यति । व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्याभावावश्यम्भावात् । तथाहि जलादिव्यापकः पृथिवीत्वाभावो ज्ञात इति तदभावाभावात्मकेन पृथिवीत्वेन पृथिव्यामन्योन्याभावोऽप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति । प्रतियोगिज्ञानस्य वृत्तत्वादित्याहुः ।

ननु केवलव्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिकारणत्वात् । अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयस्य पक्षत्वात् । न च व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिरनुमीयत इति

प्रकारमाह । जलादीनामिति । अत्र प्रत्येकं साध्यतायामसाधारण्यं मिलितसाध्यतायामप्रसिद्धिरित्यादि दूषणं यथा न भवति तथोक्तमनुमानप्रकाशे ।

वाच्यम्। व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः। अन्वयव्याप्तेरेव गमकत्वात्। अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य व्यतिरेकव्याप्तेरप्राप्तकालत्वात्। मैवम्। व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तेरेव ग्रहात्। प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात्। अन्यथान्वयव्यतिरेकिणि का गतिरिति संक्षेपः।

व्यवहारसिद्धिर्वेति। ननु पृथिवीव्यवहारः पृथिवीपदप्रयोगविषयत्वं पृथिवीपदजन्यज्ञानविषयत्वं पृथिवीपदवाच्यत्वं वा पृथिवीत्वेऽप्यस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारण्यम्। मैवम्। पृथिवीत्वेन निमित्तेन पृथिवीशब्दाभिधेयत्वस्य तद्व्यवहारार्थत्वात्।

जलादेरिति जलत्वादेरित्यर्थः। एवञ्च यथान्योन्याभावसिद्धिस्तथोक्तमनुमानप्रकाशे। प्रतियोगेति। ययोः सहचारग्रहस्तदभावयोर्व्याप्तिग्रह इत्यर्थः। न तु यदभावयोः सहचारग्रहस्तयोरिति। अन्यथा यत्रेतरभेदाभावस्तत्र पृथिव्यन्योन्याभाव इति सहचारग्रहेण पृथिव्यन्योन्याभावाभावात्मकपृथिवीत्वस्येतरभेदव्याप्यत्वं न गृह्येतेत्याहुः।

यद्येवमुपन्यस्ताप्रसिद्धिसाध्यकोऽनुमानविरोधः। साध्याप्रसिद्धावन्वयव्याप्तिग्रहासम्भवात्। तथापि व्यतिरेकव्याप्तिगमकत्वपक्षमाश्रित्य तदुक्तमिति मन्तव्यम्।

अन्यथेति। यदि व्यतिरेकव्याप्तेरन्वयपक्षतासहकारित्वेन मानान्तरानुकूलत्वं तदा परस्परविरोधेनान्वयव्यतिरेकिणि फलासिद्धिप्रसङ्गः। कार्य्यैक्य एवान्योन्यसहकारित्वात्। तस्मात् तत्रापीयमेव गतिरनुसरणीयेति भाव इत्येके।

व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्तिग्राहकत्वे धूमसहचारमात्रदर्शनदशायां वान्-

यत् पुनः पृथिवीति न व्यवह्रियते न सा पृथिवी यथा वाय्वादि । न चेयं न पृथिवी तस्मान्न तथा व्यवह्रियते इति । अत्रापि व्यवहारविषयस्य स्वरूपतः सिद्धे नाश्रयासिद्धिः । पृथिवीव्यवहारस्य सम्मुग्धस्य सिद्धेः नाप्यसिद्धिविशेषणत्वम् । व्याप्त्या निमित्तविशेषणवतः साध्यत्वान्न साधनवैयर्थ्यम् । सर्व्वपृथिवीपक्षीकरणे च नान्वयित्वम् । यद् यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तद्धेतुकं यथा घटादि मृदादिहेतुकम् । अनुविधत्ते च पृथिवीव्यवहारः पृथिवीत्वस्यान्वयव्यतिरेकाविति चेत् । न । पृथिवीत्वनिमित्तकत्वे पृथिवीव्यवहारस्य साध्ये अन्वयाभावात् । केवलं सर्व्वनामशब्देन व्यवहारमात्रेण वक्रो-

---

यित्वं तद्ग्राहकाभावात् । न व्यतिरेकित्वमसत्प्रतिपक्ष इति मते सत्प्रतिपक्षतादशायां तदभावात् । तस्मात् तत्र व्यतिरेकसहचारेणैवान्वयव्याप्तिग्रहादन्वयव्यतिरेकित्वमिति भाव इत्यन्ये ।

पृथिवीत्वेनेति । यद्यपि पृथिवीत्वं प्रवृत्तिनिमित्तकं पृथिवीशब्दाभिधेयत्वं पृथिवीत्वेऽप्यस्तीति दोषतादवस्थ्यं तथापि पृथिवीत्वांशे न पृथिवीत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः । न च साध्याप्रसिद्धिः । घटादौ पृथिवीपदप्रयोगः किञ्चिन्निमित्तक इत्यनुमानेन घटत्वादेरननुगततया द्रव्यत्वादेरतिप्रसक्तितया गन्धवत्त्वादेश्चोपाधितया गुरुत्वेन बाधात् पक्षधर्म्मताबलात्, पृथिवीत्वनिमित्तकसिद्धेः । न चैवं व्यतिरेकिवैयर्थ्यं पृथिवीत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकबुद्धेरुद्देश्याया असिद्धेरितिभावः ।

ऽयमन्वयः । स च व्यतिरेकान्न भिद्यते विवक्षाभेदादिति । यत् पुनराह भूषणो लक्षणं चिह्नं लिङ्गमिति पर्य्यायाः तदसद्व्यावृत्तौ व्यवहारे च साध्येऽन्वयिनोऽनवकाशात् । व्युत्पन्नस्य स्वयमेव व्यवहारात् । अव्युत्पन्नस्य सपक्षपरिचयाभावात् । कथं तर्हि शास्त्रे क्रियावत् द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणेषु पठ्यते । द्रव्यस्यैवाय मसाधारणो धर्म्मः समवायिकारणत्ववत् गुणवत्त्ववच्चेति प्रतिपादनार्थम् । न

केवलमिति । न हि यत्त्वं तत्त्वं वानुगतमिति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहमुपजीव्य सर्व्वनाम्नान्वयाभिधानमेव वक्तव्यार्थः । लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वमविदुषा भूषणेनान्वयव्यतिरेकित्वमभ्युपेत्यापादितं दूषण(११७)मुपन्यस्यति । यत्पुनरिति । यद्यप्यास्तां तावदित्यादिना घटान्यपक्षीकरणे घटदृष्टान्तेनान्वयी स्वीकृत एवेति विरोध स्तथापि पृथिवीत्वावच्छिन्नयावत्पक्षीकरणे नान्वयिनोऽवकाश इति भावः ।

---

(११७) दूषणमिति । धूमादिलिङ्गवद्दृष्टान्ताभावान्नानुमानमित्यादि दूषणमित्यर्थ । यद्यप्येतद्दूषणं मूले नोपन्यस्तमितीदं दूषणमुपन्यस्यतीत्ययुक्तं तथापि तात्पर्य्यार्थकीर्त्तनेन तदभिप्रेतमिति कृत्वा तथोक्तम् ।

अवकाश इति । यद्यपि पक्षे दृष्टान्ततायाः व्यवस्थापितत्वान्नानवकाशस्तथापि पक्षातिरिक्तस्यैव दृष्टान्तत्वमिति मतेनेदम् । अन्वयास्फुरणदशायामिदमुक्तमित्यन्ये ।

तु लक्षणत्वेन द्रव्यमात्रं पक्षीकृत्य व्यावृत्तिसाधने भागासिद्धत्वात्। मूर्त्तद्रव्यमात्रपक्षीकरणेऽप्यसाधारणत्वात्।

तस्माद्वायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्रव्यत्वविप्रतिपत्तौ क्रियावत्त्वेन तत्प्रसाध्य भागासिद्धिः परिहरणीयेति तस्य तात्पर्य्यम्। ये तु प्रमाणमेव सर्व्वस्य व्यवस्थापकं न तु लक्षणं तदपेक्षायामनवस्थामाहुः तेषां निन्दामि च पिबामि चेति न्यायः। यतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिविर-

---

असाधारणत्वादिति। गुणादिभ्यो व्यावृत्तिसाधने गगनाच्च सपक्षाद्व्यावृत्तत्वादित्यर्थः।

तदपेक्षायामिति। लक्षणेऽपि लक्षणापेक्षयामित्यर्थः। स इति (११८)। लक्षणरूपोऽर्थोऽनुवादो न त्वपूर्व्वार्थप्रापको मानान्तरप्रमितार्थप्रापकत्वादित्यर्थः। नात्र सर्व्वधर्म्माव्युत्पन्न एव व्युत्पाद्यः किन्तु मानान्तरेण ज्ञातो लक्षणत्वेनोपदिश्यते। वैद्यक-

---

(११८) लिङ्गासङ्गति मुद्धरति। लक्षणरूप इति। अगृहीतग्राहिण एव प्रमाणत्वान्न प्रमाणमिति भावः। अस्माकमपीति मूलम्। तथाच गृहीतग्राहित्वेऽपि धारावाहिकादिवन्नाप्रामाण्यम्। किन्त्वसदर्थग्राहित्वेनैव तथात्वम्। तच्च प्रकृते नास्तीति नाप्रामाण्यमिति भावः। तदेवाह। न ह्यलौकिकमिति। अप्रमितमित्यर्थः।

मानान्तरेणेति। ननु लक्षणान्तरेणैव ज्ञातो येन तत्रापि तदपेक्षा स्यादिति भावः।

हेण तत्तदर्थव्यवस्थापकं तत्तद्व्यवहारे व्यवहारव्यवस्थापकं प्रमाणमुपाददते तदेव लक्षणम्। अनुवादः स इति चेत्। अस्माकमप्यनुवाद एव। न ह्यलौकिकमेव किञ्चिदुच्यते। न चानवस्था वैद्यकारादौ रोगादिलक्षणवत्। व्याकरणादौ शब्दादिलक्षणवच्चेति व्यवस्थोपपत्तेः। तत्रापि सम्बन्धव्यवहारमाश्रित्य लक्षणेनैवोत्पत्तेरिति। क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वमिति साधर्म्म्यमुक्तम्। तत्र के ते चतुर्दशगुणाः पृथिव्या मत आह। रूपेत्यादि। न तु गन्धसाहचर्य्याद्रूपादयोऽप्यसाधारणतामापन्ना इति युक्तम्। केवलस्यैव गन्धस्यासाधारणत्वे विशेषणसामर्थ्यात्। एतच्चानुपदमेव स्फुटयिष्यति।

वद्वा व्याकरणवद्वा। तच्छास्त्रादेव ज्ञातेन धर्म्मेण तत्र व्यवस्था स्यादेवेति नानवस्थेत्याह। न चेति। यः खलु शिष्यः स्वयं लक्षणं जानन्नपि इतरव्यावृत्तिं न जानाति तं प्रति लक्षणोपदेशो न तु सर्व्वथैवानभिज्ञं प्रति इत्याह। तत्रापीति। के ते इति। तथाच शिष्यशिक्षानुरोधादेतदुक्तं न तु लक्षणत्वेन रूपादेरतिव्यापकत्वादित्यर्थः। न च गन्धसमानाधिकरणं विशेषणं विशेष्यवैयर्थ्यादित्याह। न त्विति। विशेष्यत इति व्युत्पत्त्या रूपाद्येव

एषु सूत्रकारसम्मतिमाह। एते चेति। गुणानां विनिवेशो द्रव्येषु समवायः। स प्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियते अस्मिन्निति गुणविनिवेशाधिकारो द्वितीयोऽध्यायः। तथाच सूत्रम्। तत्र रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी इति सूत्रकारवचनात् रूपादयः सिद्धाः। संख्यादौ सूत्रकारसम्मतिमाह। चाक्षुषवचनात् सप्त-संख्यादय इति। संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि इति सूत्रे संख्यादीनां चाक्षुषत्वे हेतुत्वेन रूपिद्रव्यसमवाय उक्तः। न चासिद्धस्य हेतुत्वमतस्तेऽपि रूपवत्यां पृथिव्यां सप्त सिद्धाः। एतेनोपदेशाद्गुरुत्वमिति संयोगवेगप्रयत्नाभावे गुरुत्वात् पतनमिति पतने गुरुत्वस्य हेतोरुपदेशात्। पतनवत्यां पृथिव्यां गुरुत्वमपि सिद्धम्। न ह्यसिद्धस्य हेतुत्वं नापि व्यधिकरणस्य कर्म्मासमवायिकारणत्वम्। नोदनादिषु विपर्य्यासदर्शनादिति। अद्भिः सामान्यवचनात् द्रवत्वमिति सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवाना-

---

विशेष्यं विशेषणमुक्तम्। अनुपदमिति। क्षिताविव गन्धो वर्त्तते इत्यन्वेत्यर्थः।

मग्निसंयोगात् द्रवत्वमद्भिः सामान्यमिति सूत्रे सर्पि-रादीनां द्रवत्वमद्भिः समानो धर्म्म इत्युक्तम्। अतो द्रवत्वं सिद्धम्।

उत्तरकर्म्मवचनात् संस्कार इति। नोदनाद्यमिषोः कर्म्म। तत्कर्म्मकारिता च संस्कारादुत्तरम्। तथोत्तरमुत्तरञ्चेति सूत्रे। इषुकर्म्मोपदेशेन पार्थिव-द्रव्यस्य उत्तरस्मिन् कर्म्मणि संस्कारः कारणतयोक्तः। अतः सोऽपि सिद्धः। उपलक्षणञ्चैतत्। आद्यकर्म्म-कार्य्यतयाप्युक्तिः। तत्रैव सिद्ध इत्यपि द्रष्टव्यम्। तदनेन सूत्रकारसम्मतिप्रदर्शनव्याजेन सर्व्वत्र प्रमाणं दर्शितम्। तथाहि रूपादिष्वेकादशसु प्रत्यक्षं पतन-लिङ्गकमनुमानं गुरुत्वे। अग्निसंयोगान्वयव्यतिरेका-

---

नोदनादिष्विति। व्यधिकरणत्वस्य विपर्य्यासः सामानाधि-करण्यमित्यर्थः।

पतनलिङ्गकमिति। (११६) गन्धवत्यधःसंयोगफलिका क्रिया सा समवायिकारणिका क्रियात्वात्। सम्प्रतिपन्नवदिति। न च तेजस्यगुरुण्यपि तद्दर्शनात् व्यभिचारः। न च रसेनार्थान्तरम्। रसोत्कर्षेण पतनोत्कर्षाभावात्। ननु क्षीरे पार्थिवे संयुक्तसमवायात्

---

(११६) ननु पतनलिङ्गकमित्युक्तम्। गुरुत्वस्य साध्यस्याप्रसिद्धेः। तेजसि व्यभिचाराच्चेत्यतो व्याचष्टे। गन्धवतीति। अधःसंयोगफलिका क्रियायाः सम-

नुविधायितया नेदमिह क्षीरादिवत्संयुक्तसमवायेनान्यस्येति प्रत्यक्षमेव सोपपत्तिकं द्रवत्वे । निरन्तरगतिसन्तान एव वेगव्यवहारहेतुरिति दुर्द्दरूढ़विप्रतिपत्तिव्युदासायाकार्य्यलिङ्गकमनुमानं संस्कार इति । एवं गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे व्यवस्थिते पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतून्

द्रवत्वे प्रत्यक्षघृतादिष्वपि तदुपपद्यत इत्यत आह । सोपपत्तिकमिति । तथात्वे तद्वदेवाग्निसंयोगान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तत्र न स्यादित्यर्थः । कार्य्यलिङ्गकमिति । नोदनाभिघाताजन्यद्वितीय कर्म्मासमवायिकारणकं कर्म्मत्वात् । आद्यकर्म्मवत् । न च

वायिकारणत्वेनार्थान्तरवारणाय गन्धवतीत्युक्तम् । यदि वेगेनाप्यधःसंयोगफलिका क्रिया जन्यते तदा तदजन्यत्वमपि क्रियाविशेषणम् । तेन न तेनार्थान्तरम् । रसेनेति रसादिनेत्यर्थः । रसोत्कर्षेणेति रसाद्युत्कर्षेणेत्यर्थः । तथाच परिशेषाद्गुरुत्वसिद्धिरितिभावः ।

नोदनेति । गुरुत्वादिनार्थान्तरवारणाय द्वितीयमिति । गुरुत्वद्रवत्वाद्यजन्यमित्यर्थः । कर्म्मवतीति । न च पूर्व्वकर्म्मनाशकाले तदुत्पादोऽस्तु पूर्व्ववर्त्तितामात्रेण हेतुत्वादिति वाच्यम् । असमवायिकारणस्य कार्य्यसहभूतस्य हेतुत्वादिति ।

ननु कर्म्मवति कर्म्मोत्पादे को विरोधः । अथ नानाविधपुरुषसाधारणकार्य्यमात्रस्य स्वसमानजातीयोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्व मत एव रूपादौ तथा नियमो न द्वित्वादाविति चेत् । एवं सति शब्दवति शब्दोत्पादो न स्यादिति तत्रापि गुणान्तरं कल्पेरत । एवं संयोगादिमति तदुत्पादो न स्यात् । न च शब्दस्य स्वकर्णावच्छेदेनोत्पन्नस्यैव ग्रहान्नानापुरुषसाधारणत्वम् । एकस्यापि शब्दस्य नानापुरुषकर्णावच्छेदेनोत्पादसम्भवात् । तस्मादत्र बीजं चिन्त्यमिति ।

गुणविशेषानाकृष्य दर्शयति। क्षिताविव गन्धो वर्त्तते न द्रव्यान्तरे। तेन गन्धसमवायः पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतुरित्युक्तं भवति। यत्तु सुगन्धि सलिलं सुरभिः समीरण इति तत्पार्थिवकुसुमाधिवासनिबन्धनम्। तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्। न तु स्वभावत इत्यवधेयम्।

ननु तथाप्यव्यापको गन्धः क्षितेः। वक्ष्यमाणेषु मणिवज्रादिष्वनुपलब्धेः। तत्कथं तद्व्यवस्थाहेतुः। न। पाकेन पूर्व्वरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पत्तौ च पाकजरूपस्य च गन्धसहचारतया तत्रापि तदनुमानात्। अनुभवात् तदनुपलम्भः। तत्र घ्राण इवेत्यभिप्रायवानाह। रूपमनेकप्रकारं शुक्लादि क्षिताविव इत्यनु-

---

कर्म्मणार्थान्तरम्। कर्म्मवति कर्म्मान्तरानुत्पत्तेरित्यर्थः। तदन्वयेति। तथाच तेनैव गन्धधी रन्यथासिद्धेत्यर्थः। विवादपदं गन्धः पृथिवीवृत्तिः गन्धत्वात् पुष्पगन्धवदिति तत्र मानमाहुः।

नन्विति। तथात्वे उपाध्यन्वयाद्यनुविधानं न स्यादित्यर्थः। (१२०) पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तञ्च पृथिवीत्वं जातिरेव न तु गन्धवत्त्वं गौरवात्। गन्धेति। गन्धसहचरितता गन्धव्याप्यत्वं

---

(१२०) नन्वेवं गन्धस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वे गन्धवत्त्वमेव पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तं स्यान्न पृथिवीत्वं इत्यत आह। पृथिवीपदेति। केचित्त्विदमपि पृथिवीत्वस्य जातित्वसाधकमित्यभिप्रायेणैतदुक्तमित्याहुः।

वर्त्तते। यद्यपि शुक्लादिरूपं समुच्चयेन सम्भवति। स हि जातिसमुच्चयो विरोधादेवानुपपन्नः। व्यक्तिसमुच्चयोऽपि न। व्याप्यानुपलम्भवाधितत्वात्। नाप्यव्याप्या। व्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधात्। किमेत-

---

च्चिताविव इति तोयतेजसोः शुक्लरूपनियमादित्यर्थः। स हीति। एकत्र रूपे शुक्लत्वनीलत्वजातिसमुच्चय इत्यर्थः। व्याप्येति। नानारूपव्यक्तयो नैकद्रव्यव्यक्तौ व्याप्यवृत्तय इत्यर्थः। व्याप्यवृत्तीति। न चाव्याप्यवृत्तिभावनास्मदादिज्ञानादौ व्याप्यवृत्तिवेगस्थितिस्थापकेश्वरज्ञानादौ वर्त्तमानाभ्यां संस्कारत्वज्ञानत्वादिभ्यां व्यभिचारः शुक्लत्वादिसामान्यं यद्यव्याप्यवृत्तिमूर्त्तगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिः स्यात् व्याप्यवृत्तिः न स्यात्। संयोगवत्त्ववदित्यर्थात्। न चाप्रयोजकत्वम्। एकं चित्रं रूपमित्यनुभवात्। न चायं भ्रमो बाधकाभावात्। न च गुणविरोधादनारम्भो बाधकः।

संस्कारत्वेति। एतदुभयमादाय तदुभयाधिकरणे व्यभिचार इत्यर्थः।

शुक्लत्वादिति। गन्धत्वे व्यभिचारादाह। व्याप्यवृत्तीति गुणविशेषणम्। संस्कारत्वज्ञानत्वयोर्व्यभिचारादाह। मूर्त्तेति। सत्तागुणत्वव्यभिचारादाह। गुणत्वव्याप्येति। संयोगान्यतरत्वे व्यभिचारादाह। जातीति। न च गुणविरोधादिति शुक्लेन शुक्लमेव नीलेन नीलमेवारभ्यते इत्यत्र दर्शनादत्रापि शुक्लादिना सजातीयमेवारभ्यमित्यवयविनि नानारूपासिद्धौ सिद्धमव्याप्यवृत्तित्वमिति शङ्कार्थः। अनारम्भो विजातीयानारम्भः। विजातीयेति। विजातीयरूपसहकृतस्य च विजातीयचित्ररूपारम्भकत्वं स्यादेवेत्यर्थः।

त्तर्हि रूपमिति । यथा शुक्लमिति शुक्लजातीयं तथा चित्रमिति चित्रजातीयं व्याप्यवृत्त्येव । प्रत्येकञ्च न

विजातीयरूपासहकृतस्यैव नीलादेर्नीलाद्यारम्भकतया गुणविरोधाभावात् अधिकन्तु न्यायचतुर्थाध्यायप्रकाशे उक्तम् ।

किमेतदिति । यद्यनेकरूपसमवायित्वं न चित्रत्वमिति शेषः । यथेति । चित्रशब्दो न नानावर्णवचनः किन्तु शुक्लत्वादिवच्चित्रत्वमप्येकरूपव्यक्तिवृत्तिजातिरिति कर्बुरार्थ इत्यर्थः । ननु यथा गुणविरोधेन गन्धवन्निर्गन्धाभ्यां नैकं द्रव्यमारभ्यते तथा नीलपीताभ्यामप्येकरूपानारम्भे नीरूप एवावयव्यस्तु । न चावयविनो प्रत्यक्षत्वापत्तिः । महत्त्वे सत्युद्भूतरूपसमवेतत्वस्यैव द्रव्य चाक्षुषत्वे प्रयोजकत्वात् । मैवम् । यत्र चित्ररूपादवयवारब्ध एवावयवी तत्र रूपवत्त्वसमवेतत्वाभावे तत्त्वाभावात् । न च

ननु नीलादेर्नीलाद्यारम्भकत्वे विजातीयरूपासहकृतत्वं विशेषगुर्वित्यनुशयेनाह । अधिकन्त्विति । शुक्लत्वाच्चित्रजातिरनुभूयमानत्वादवयविनि नाव्याप्यवृत्तिनानारूपसम्भवः । एवञ्च गौरवमपि न्याय्यं प्रामाणिकत्वात् । नच तत्र तदनुभवो भ्रमः । अन्यत्रापि तज्जात्यनभ्युपगमेन तदारोपसम्भवात् । न च नानावर्णत्वमेव चित्रत्वप्रत्ययविषयः । एकत्वनानात्वयोर्विरोधे एकं चित्रं रूपमिति प्रत्ययानुपपत्तेरितिदिक् ।

निर्गन्धेति । गन्धेति गन्धयोग्यतारहितजलादिपरमन्यथा गन्धास्वीकारे निर्गन्धकपालेनारम्भो न स्यात् इतिभाव इत्याहुः । ननु रूपवदाश्रितत्वं रूपवत्सम्बद्धत्वापेक्षयेत्यपि बोध्यम् । तत्रावयविगतत्वेन चित्ररूपानुभवाच्चावयवी नीरूप इति भावः ।

क्षितिरवच्छेदहेतु भागासिद्धत्वात् । तथापि क्रमेण शुक्लाद्यनेकरूपसमवायलक्षणः समुच्चयः क्षितावेव ।

तत्रापि रूपवत्परम्पराश्रितत्वमस्तीति युक्तम् । परम्पराया अननुगमात् । रूपसमवेतत्वापेक्षया रूपवत्त्वस्य लघुत्वाच्च । अपिच (१२१) यत्र नीलपीततन्तुभ्यां द्वितन्तुकपटो जन्यते न तत्र तावदेकमेव तन्तुरूपं पटरूपजनकं एकस्याजनकत्वात् । मिथः सहकारित्वं न कार्य्यैकत्वमन्तरेणेति सिद्ध मवयविनि विजातीयरूपारभ्यमेकं रूपं गुणविरोधादनारम्भस्य निरस्तत्वात् । न चैवं षड्रसा हरीतकीति व्यवहाराच्चित्ररसस्याप्यापत्तेः । तत्रावयविनो गुणविरोधेन नीरसत्वे बाधकाभावात् । रसनस्य द्रव्याग्राहकत्वात् । षड्रसवत्त्वव्यवहारस्य तत्तद्रसजन्योपकारजनकत्वगुणयोगेनाप्युपपत्तेरिति सङ्क्षेपः ।

नन्ववयविनि क्रमेणापि नानारूपसमवायः । तत्र पाकानभ्युपगमात् । परमाणौ तत्सम्भवे भागासिद्धेरपरिहारात् । मैवम् । शुक्लनीलादिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

---

(१२१) अपि चेति । यद्यप्येतदव्यवहितपूर्व्वपक्षे न लगति तथाप्यव्याप्यवृत्तिनानारूपसमवायिनीत्यत्र बाधकान्तरमिति मन्तव्यम् ।

एकस्येति । एकस्य रूपादेः रूपाद्यसमवायिकारणत्वाभावादित्यर्थः । तथैव निरुपाधिव्याप्तेरवधारणादिति भावः । न चैकतन्तुकपटे का गतिः तस्यानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा अंशुद्वयसंयोगस्यैव तत्रासमवायिकारणत्वाद्रूपद्वयमेव तथेत्यदोषात् । तत्रेति । अत्रच प्रत्यक्षत्वापत्तिर्बाधिकेति भावः । एतेन चित्र

किञ्च शुक्लशुक्लतरशुक्लतमाद्यवान्तरजातिमद्रूपं क्षिताविव नान्यत्र। जलस्य हि शुक्लत्वेऽपि नावान्तरतारतम्यमस्ति। पार्थिवद्रव्यसंसर्गात् तथा प्रतिभासः। एवं तैजसोऽपि शुक्लभास्वरैकस्वभावत्वे स्वाभाविकविशेषाभावः। ये पुनराहुः शुक्लत्वादिकमेव सामान्यं नास्ति कुतस्तदवान्तरतारतम्यम्। एकैका एव

तथापि शुक्लरूपमात्रस्य न लक्षणत्वमित्यत आह। किञ्चेति। (१२२) यद्यपि पृथिवीरूपापेक्षया जलरूपस्य जलरूपापेक्षया पृथिवीरूपस्यातिशयो गृह्यत एव तथापि समानाधिकरणरूपनिष्ठातिशयप्रतियोगिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजाति—

स्पर्शोऽभ्युपगम्यत इति ध्वनितम्। त्वगिन्द्रियस्य द्रव्यग्राहकतया तज्जन्यद्रव्यप्रत्यक्षतायां उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात्। न च तत्राप्युद्भूतरूपत्वमेव तथेति अवयविनो निस्स्पर्शत्वेऽप्यदोष इति वाच्यम्। चन्द्रभ्रमादेस्त्वगिन्द्रियप्रत्यक्षत्वापत्तेरितिभावः। एतदेवाभिप्रेत्याह। संक्षेप इति। शुक्लनीलादीति। शुक्लपदं योजकशुक्लपरम्। प्रत्येकगर्भ नानालक्षणेऽवतार्य्यमिति न वैयर्थ्यम्। साक्षात्पदं न भेदेन व्याप्यतावबोधनपरम्। त्रित्वादिकमादायातिव्याप्तिरिति जातिपदम्।

(१२२) यद्यपीति। यद्यपि जलादिरूपापेक्षयोत्पादिकमफलम्। तथापि दृष्टान्तार्थं तदुक्तमित्याहुः। समानाधिकरणेति। द्रव्यत्वव्याप्यजात्या सामानाधिकरण्यं बोध्यम्। वाच्यादावतिव्याप्तेराह रूपसमानाधिकरणेति। जलेऽतिव्याप्तेराह निष्ठान्तम्। जलरूपञ्च पृथिवीनिष्ठातिशयप्रतियोगीति तद्व्युदासः।

हि शुक्लारुणादि-व्यक्तयो ऽनित्याभि र्द्रव्य-व्यक्तिभि र्व्यज्यन्ते । तारतम्यममूषाम् आश्रयमिश्रतया । यथा यथाहि धवले कृष्णद्रव्यानुप्रवेशः तथा तथा तारतम्यावभास इति । तदयुक्तम् । तेषामाश्रयस्थितावपि पावकसंयोगात् पूर्व्वं रूपनिवृत्तिरुत्तररूपोत्पादश्च न स्यात् ।

सत्त्वमभिप्रेतम् । ये पुनरिति । शुक्लादिव्यक्तिरेकैकैव नित्या तत्र तारतम्यधीश्च नीलाद्यनुषङ्गतद्विरहनिबन्धना तदन्वयाद्यनुविधानात् । नानाव्यक्तय एवानित्यास्तद्धीविषया इत्यर्थः । तेषामिति । न च समवायः पट उत्पद्यते नश्यति चेति वाच्यम् । घटादाविवोत्पादविनाशप्रत्ययस्य शुक्लरूपादावविशेषात् । समवायोत्पादविनाशयोरप्रतीतेश्च । एवञ्च मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाणां रसानां सौरभासौरभानां गन्धानामेकैकत्वं स्यात् । नीलादितुल्यत्वात् । न चेष्टापत्तिः । एकत्वे मधुरतरतमत्वाद्यनुपपत्तेः । सत्कार्य्यवादावतारापत्तेश्च ।

सत्तादिकमादाय जलेऽव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्येति । पृथिवीजलाद्यन्यतरमादाय जलेऽव्याप्तेराह जातीति । जातित्वापत्तिभिया कल्पान्तरमाह नानेति ।

ननु रसान्तराननुषङ्गात् तथा स्यादित्यत आह । सत्कार्य्येति । एवं सर्व्वं नित्यताङ्गीकारे साङ्ख्यमतप्रवेशस्तवेतिभावः । यद्यपि समवायनाशोत्पादस्वीकारादेव न सर्व्वनित्यतारूपस्य तस्यावतारः तथापि तदन्य घटपटादिसकलकार्य्यनित्यत्वापत्तिरेव तदवतारो बोध्य इत्याहुः ।

अनेकव्यक्तिसमवेतस्य निरतिशयस्य नित्यस्य सामान्यादन्यत्वं नोपपद्यते। अस्तु शुक्लादिकं सामान्यमेवेति चेत्। न। गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तौ जातिसङ्करप्रसङ्गादिति। रसः षड्विधो मधुरादिरिति। अस्यापि व्याप्ति संख्यादिषु गन्धवत्। पाकजरूपेणानुमानात्। अवाप्यवान्तरानेकसामान्यविशेषवान्न स पृथिव्यामेवेति वाक्यार्थः। अपामव्यक्त-

---

अनेकेति। ननु जातेः (१२३) संस्थानमात्रव्यङ्ग्यत्वात् गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तेश्च जातित्वं न स्यात्। सामान्यरूपत्वापादने आपाद्यापादकयोरभेदश्च। मैवम्। यदीदं शुक्लं रूपं नित्यं सदनेकव्यक्तिः स्यात् गुणो न स्यात् इत्यापादनार्थत्वात्। पाकेन श्यामं रूपं नष्टं रक्तमुत्पन्नमित्यनुभवात्। न चासौ भ्रमो बाधकाभावात्। अस्त्विति। प्रतीतिस्तथैवोपपत्तेः।

---

(१२३) संस्थानमात्रेति। परस्य स्वमतावष्टम्भेनेदम्। नचैव शुक्लजातिलक्षणं तत्रैवाव्याप्तमिति वाच्यम्। तन्मते चान्यथैव तल्लक्षणकरणादित्याशयात्। आपाद्येति। यद्यपि नित्यत्वादिघटितमापादकं निःसामान्यत्वे च सति समवेतरूपसामान्यमापाद्यमिति नाभेदस्तथापि अप्रयोजकत्वे तात्पर्य्यम्।

यदीदमिति। द्वित्वादौ व्यभिचारादाह नित्यमिति। नित्यरूपादौ व्यभिचारादाह। नैकव्यक्तीति। न चाप्रयोजकत्वं नित्यानेकसमवेतस्यापि गुणत्वे घटत्वादेरपि गुणत्वापत्तेरिति भावः। अनुभवादिति। यद्यपि नावयविनि पाकेन रूपोत्पत्तिध्वंसौ तथाच न प्रत्यक्षौ तथापि न्यायनयेनेदम्। आनुमानिकबुद्धिमभिप्रेत्योक्तमित्यप्याहुः।

मधुर एव हि स्वाभाविको रसः। अवान्तरभेदास्तु नारिकेलादिजलगताः पार्थिवद्रव्योपाधिकाः। तेन गन्धवती पृथिवी अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रूपवती अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रसवती चेति लक्षणार्थः।

स्यादेतत्। यथा रूपवत्त्वाविशेषेऽपि त्रयाणामनेकविधरूपवती पृथिवी। स्वच्छधवलरूपवज्जलम्। शुक्लभास्वररूपवत्तेजः। तथा गन्धावान्तरप्रकारभेदमाश्रित्य द्रव्यभेदहेतुः स्यादित्यत आह। गन्धो द्विविधः।

किं गुणेनान्तर्गडुनेत्यर्थः। गोत्वादिनेति। शुक्लत्वादिजातिमद्गुणवत्त्वं द्रव्येऽनुभूयते न तु शुक्लादिजातिमत्त्वमेवेति भावः। अत्रापीति। नानाजातीयरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वावान्तरजातिमन्मधुरवद्वृत्तितज्जातिमत्त्वं वेत्यर्थः। पार्थिवेति। अनन्यथासिद्धान्वयाद्यनुविधानादित्यर्थः।

ननु गन्धमात्रस्यैवेतरभेदसाधकत्वात् तद्भेदकथनमर्थान्तर-

ननु नानैव गोत्वादिव्याप्यमस्त्वित्याशङ्क्यानुभवं प्रमाणयति। शुक्लत्वादीति। अवान्तरेति। अवान्तरजातिमान् मधुरो यस्येति द्रव्यस्योक्तत्वात् तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेत्यर्थः। यद्यप्यवान्तरजातिमत्त्वं मधुरत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तच्च जलरसेऽप्यस्तीत्यतिव्याप्तिस्तथापि समानाधिकरणमधुरनिष्ठातिशयप्रतियोगित्वं विवक्षितम्।

सुरभिरसुरभिश्चेति । चितावेवेत्यनुवर्त्तते । न द्रव्यान्तरे । पाकजः खल्वयमेकस्मिन्नेव द्रव्ये कालभेदेन वर्त्तमानः प्रकारभेदवानपि न द्रव्यान्तरव्यवस्थाहेतुरितिभावः । स्पर्शोऽस्याः पाकजः । पाकजस्पर्शवती पृथिवीति लक्षणार्थः । अत्र हि स्पर्शवतीत्युच्यमाने तेजसा पाकद्रवत्ववतातिव्याप्तिः । अतः पाकजस्पर्शवतीति । अत्र च गन्धरूपरसानां पाकजत्वं सदपि नोक्तं स्फुटत्वात् । स्पर्शस्य तथात्वे विप्रतिपत्तिः । न हि गन्धादिवद्विशेषतः स्पर्शः पाकस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते । पार्थिवत्वमात्रेण तथाकल्पने परिमाणादिष्वपि तथाप्रसङ्गात् । तदेतद्विप्रतिपत्तिवीज मपनिनीषन्नेवेद मुक्तवान् पाकजः स्पर्श इति ।

यदि पाकजो न स्यात् संख्यापरिमाणादिवद-

मित्यत आह । यथेति । अत इति । यद्यपि पाकजत्वं परमाणुस्पर्श एवेति भागासिद्धिस्तथापि पाकजस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमतीत्यर्थः ।

अविशिष्ट इति । ननु चावैशिष्ट्यं (१२४) सकलद्रव्यवृत्ति-

---

(१२४) सकलेति । यद्यपि परिमाणादेरपि न सकलद्रव्यवृत्तित्वं तथापि सकलद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सकलद्रव्यवृत्तित्वं बोध्यम् । लक्षण वीजानुपपत्तिमाह । अन्यथेति । स्पर्शस्यैव तद्विषय इत्यर्थः ।

विशिष्टः स्यात्। तथाचाशीविषवृश्चिककीटादिदंशेषु शूकशिम्बिवृश्चिकपत्रिकादिषु च स्पृष्टेषु दृष्टो दुःख-

गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं विशेषगुणवृत्तिविरहो वा। आद्ये गुरुत्वेन व्यभिचारः। न हि गुरुत्वं पाकजं संख्यादिवदविशिष्टं वा। अन्त्ये पाकजानामपि स्नेहबुद्ध्यादीनां विशेषगुणत्वाद्व्यभिचारः। आशीविषदंशादौ संयोगविशेषस्यैव दुःखविशेषहेतुत्वम्। मण्यादिसंयोगस्य च तदुपशमहेतुत्वम्। एवं गवादिसंयोगस्य च। स्पर्शोऽपि न प्रयोजकः। संयोगभेदस्यैव तत्त्वात्। स्पर्शविधिनिषेधावपि संयोगविषयावेव। अन्यथा स्पर्शस्य ज्ञायमानस्य तत्त्वमिति तज्ज्ञानस्य तथात्वे संयोगे वृत्तेऽपि व्यासङ्गेन तदज्ञाने आचमनाद्यकरणप्रसङ्गः। तीर्थजले म्लेच्छजले चैवं विधिनिषेधनात् पाकजप्रसङ्गश्च। अस्तु वाश्रयाधीन एव विशेषोऽलं पाकजत्वेन। अथायमाशयः। तेजःसंयोगोत्पाद्यस्य विनाश्यत्वे तावद्रूपादीनां सम्प्रतिपन्ने तत्र न तद्व्यक्तिवृत्तित्वमेव प्रयोजकम्। अन-

तत्त्वमिति। अदृष्टहेतुत्वमित्यर्थः। तज् ज्ञानस्येति साक्षात्कारस्येत्यर्थः। स्वरूपसन् स्पर्शो नादृष्टं प्रति कारणं स्पर्शस्य सर्व्वदा सत्त्वेन सर्व्वदादृष्टोत्पादापत्तेः। तस्य च ज्ञानं संयोगे सत्येवेत्यावश्यकत्वात् संयोग एव तत्कारणम्। अन्यथा संयोगे ज्ञातेऽपि व्यासङ्गेन स्पर्शाज्ञाने चादृष्टानुत्पत्तौ तन्नाशकाचमनादेरकरणप्रसङ्ग इति भावः। संयोग इति चाण्डालादिसंयोग इत्यर्थः। जले जलस्पर्शे। आश्रयेति। स्नेहवदिति भावः। पार्थिवविशेषगुणवत्त्वमेवेति। पार्थिवपरमाणुविशेषगुणवत्त्वमेवेत्यर्थः। यथाश्रुतस्यावयविरूपादावतिप्रसक्तत्वेन कार्य्यतानवच्छेदकत्वात्। एवमग्रेऽपि।

विशेषो नोपपद्यते। मणिमूलादिविशेषेषु च स्पृष्टेषु तदुपशमो न स्यात्। गवादिचाण्डालादिस्पर्शविधि-

नुगमात्। नापि रूपादित्वं जलादिरूपसाधारण्यात्। अतः पार्थिवविशेषगुणत्वमेव तत्र प्रयोजकम्। अतः पृथिवीस्पर्शः पाकजः। पृथिवीविशेषगुणत्वात्। गन्धवत्। विपक्षे बाधकन्तु कार्य्यकारणभावानुपपत्तिः। अवैशिष्ट्यन्तु पाकजत्वावच्छेदकरूपराहित्यम्। आशीविषादिदंशेषु दुःखविशेषः कुतश्चिद्व्यावृत्तः केनचित् साधारणोऽनुभूयते इत्यविवादम्। तत्र परापरव्यावृत्तं साधारणञ्च कारणमावश्यकम्। अन्यथाकस्मिकत्वापत्तेः। न च तत्तद्द्रव्यसंयोग एव तथा अप्रौढकपिकच्छसंयोगेऽपि तथा दुःखानुत्पत्तेः। न च प्रौढ़संयोगस्तथा प्रौढ़िर्न जात्यादिरूपा। अनुपलम्भात्। रूपादिकन्तु साधारणमेवेति परिशेषेण स्पर्शविषेषस्यैव तत्त्वात्। एवं गवादिसंयोगेऽपि भेदो द्रव्यविशेषात् वाच्यो-द्रव्ये च विशेषो न कारणविशेषमवधूय। तत्र रूपादीनां साधा-

---

अनुपलम्भादिति। न च महत्त्वविशेष एव प्रौढ़िपदार्थः। स चानुभवसिद्ध इति वाच्यम्। अननुगमादित्याहुः। साधारणमेवेति। अप्रौढ़कपिकच्छसाधारणमेवेत्यर्थः। द्रव्येति। यद्यपि गोत्वादिजातिकृत एव विशेषः सम्भवति तथापि कपिकच्छस्थले स्पर्शस्य पाकजत्वसिद्धेरन्यत्रापि तथात्वमिति पूर्व्वावष्टम्भेनेदमुक्तम्। स्पर्श एवेति। अवयविस्पर्शस्य परम्परया पाकप्रयोज्यत्वं बोध्यम्।

जले त्विति। यद्यपि तत्र स्पर्शादेरविशेषे कथं विधिनिषेधौ। यदि च म्लेच्छत्वादिजातिविशेषाश्रयविशेषिते तथात्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम्। तथाप्यापातत इदमुक्तम्। अतएव सिद्धान्तेऽप्युपेक्षितं न तु दूषितम्।

निषेधौ न स्याताम्। न च द्रव्यमात्रे तावुपपद्येते। दर्शनस्पर्शनाघ्राणास्वादनभेदेन मातङ्गमदिरादिप्राय-

रणत्वात् स्पर्श एव विशेषः कल्प्यते जले तु बाधकात् त्यज्यते। मैवम्। विशेषगुणत्वेन च विशेषगुणत्वमिति परस्पराश्रयात्। कपिकच्छुस्पर्शे च वैजात्यमस्तु। तेन च पाकजत्वं पाकजस्पर्शस्य क्वचित् तेजःसंयोगात् क्वचित् कारणगुणप्रक्रमेणोत्पादेनाननुगमः। कार्य्यवैजात्यकल्पने च गौरवम्। पाकजस्पर्शश्च नेतरभेदसाधकः। वैशेषिकनयेऽवयविनि भागासिद्धेः। उच्यते। अस्ति-चापराम्रष्टेषु तत्तद्वस्तुस्पर्शेषु पाकानन्तरं सुकुमारकठिनतरतमादिधीः सार्व्वलौकिकी। तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेजःसंयोग एव प्रयोजकः। न चावयवानां निविड़ः संयोगः संग्रहाख्य एव तद्विषयात् तस्य द्वीन्द्रियग्राह्यतया च चक्षुषापि तद्ग्रहापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। चक्षुषा तद्ग्रहेऽपि स्पर्शविशेषसंशयादन्धकारेऽपि तत्प्रतीतेः। अवयवसंयोगस्यावयविन्यवृत्तेः तद्गतत्वेन प्रतीतेरनुपपत्तेश्च। एकार्थसमवायेन तदुपपत्तिरिति चेन्न। साक्षात्-

---

तेन चेति। ननु यदि पाकजत्वेनैव विशेषगुणत्वं तदा जलादिरूपादौ कथं विशेषगुणत्वम्। यदि च जलादिरूपादिमात्रवृत्तिजातिमादायैव तथात्वं तदा पाकप्रयोज्यजात्यनभ्युपगमेऽपि पृथिवीस्पर्शमात्रवृत्तिजातिमादायैव तथात्वमिति चेत्। न। पृथिवीविशेषगुणत्वे पाकजत्वमेव नियामकमित्याशयेनोक्तत्वादित्येके। पृथिवीगुणत्ववत् पृथिवीविशेषगुणत्वमपि तत्राप्रयोजकं, किन्तु पृथिवीरूपत्वादिकमेव तथेत्यत्र तात्पर्य्यमित्यन्ये। एतदस्वरसादेवाह किञ्चेत्यप्याहुः। गौरवमिति। रूपादिवैजात्यस्यानुभूयमानत्वात् प्रामाणिकं तदिति भावः।

श्चित्तभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात्। तस्मात् पार्थिवः स्पर्शोऽपि पाकजः। पार्थिवविशेषगुणत्वात्। गन्धवदित्यवधेयम्।

सम्बन्धे बाधकाभावात्। अन्यथातिप्रसङ्गादिति स्पर्शविशेष एव तद्विषय इति स्थिते अन्यत्र प्रयुज्यते। (१२५) पृथिवीस्पर्शः तेजःसंयोगजन्यः प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यपृथिवीगुणत्वात्। गन्धवत्। न च त्वगवेद्यत्वमुपाधिः। तेजोऽवयविनि साध्याव्यापकत्वात्। न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः। पक्षेतरत्वात्। अथवा पृथिवीपरमाणुस्पर्शः तेजःसंयोगजन्यः द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्यप्रत्यक्षगुणत्वावान्तरजातिमत्पृथिवीपरमाणुगुणत्वात्। रूपवत्। न च रूपवदिन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुपाधिः। तुल्ययोगक्षेमत्वात्। नापि सन्दिग्धो-

---

दोषान्तरमाह। पृथिवीस्पर्शस्येति। पाकजस्पर्शो न लक्षणमितीतरभेदसाधनेऽवयविनि भागासिद्धेरित्यर्थः। अन्धकारेऽपीति। तत्प्रतीतेः नैबिड्यप्रतीतेः। तथाच यदि नैबिड्यात्मकं काठिन्यं तदा तज्ज्ञानान्निबिड़ं तमः इति व्यवहारवत् कठिनं तम इति व्यवहारः स्यादितिभावः।

केचित्तु प्रसङ्गमुखमिदम्। यद्यवयवसंयोग एव कठिनत्वादिकं तदान्धकारे बहुतरकालमवस्थितं शुक्लासकादि कठिनमनुभूयेत। तावत्कालरौद्रादिस्थितवत्। अवयवसंयोगस्य स्पर्शवत् तेजःसंयोगापेक्षत्वादित्याहुः। एवञ्च गुणप्रकाशे सौकुमार्य्यकाठिन्ययोः संयोगत्वेन यदभिधानं तदेकदेशिमतेन लक्षणया वेति मन्तव्यम्।

(१२५) पृथिवीस्पर्श इति। नन्ववयविनि पाकानभ्युपगमात् तदीयस्पर्शांशे बाधः। परमाणुस्पर्शाहेत्वसिद्धिः। अतएव वावयविस्पर्शमात्रं परमाणुस्पर्शमात्रं

ये तु मन्यन्ते पृथिव्यां स्पर्शो नास्त्येव उष्णशैत्ये विहाय स्पर्शान्तरस्यानुपलम्भबाधितत्वात्। शैत्यमेव

पाधिः। विपक्षबाधकेनोक्तेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनैवोपाधेः साधनाव्यापकत्वात्। पाकजस्पर्शवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमदुपाधित्वमेवेतरभेदे हेतुरतो न भागासिद्धिः।

शैत्यमेव हीति। अनुष्णाशीतव्यवहारस्यानौष्णाशैत्यविषयत्वात् तस्यावश्यकतयाभ्युपगमात् तत एव व्यवहारोपपत्तेर्नाति-

---

वा पक्ष इति प्रत्युक्तम्। बाधादसिद्धेश्चेति चेत्। अत्र पृथिवीस्पर्श एव पक्षः। साध्ये च जन्यपदं प्रयोज्यपरम्। तेन नोक्तबाधः। तज्जन्यजातीयसत्त्वं साध्यमित्यप्याहुः। प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यजातिमत्पृथिवीगुणत्वादिति हेत्वर्थः। तेन न भागासिद्धिः। अतएवालोकत्रसरेणुकसंयोगे चक्षुर्मात्रग्राह्ये न व्यभिचारः। पक्षेतरत्वादिति। यद्यपि स्पर्शत्वादेरपि व्यावर्त्तनात् न पक्षेतरत्वं तथापि साधनावच्छिन्नं पक्षमेव व्यावर्त्तयतीति पक्षेतरत्वमुक्तम्। वस्तुतः साध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्कमात्रोपलक्षणपरमिदम्। द्रव्येति। अत्र पृथिवीपरमाणुस्पर्शस्यैव पक्षत्वं संयोगजन्यत्वं यथाश्रुतमेव साध्यम्। अतएव पिठरगुणव्यभिचारवारणाय परमाणुपदम्। संयोगादौ व्यभिचारवारणाय अग्राह्यान्तं गुणविशेषणम्। न तु जातिविशेषणम्। गुणत्वावान्तरपदवैयर्थ्यापत्तेः। न चैवमपि परमाणुवृत्ति संख्यादिव्यक्तौ व्यभिचारः। द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्यजातिशून्ये तात्पर्य्यात्। गुरुत्वे व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति जातिविशेषणम्। एवञ्च सत्तामादाय गुरुत्वाव्यवहारतादवस्थ्यात् तद्वारणाय गुणत्वावान्तरेति। जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारादाह। पृथिवीति। गुणपदं सम्पातायातम्। न चेति। साधनव्यापकत्वनिरासायाह। रूपवदिति। सत्तामादायोक्तदोषसत्त्वादाह। गुणत्वव्याप्येति। पृथिवी गुणत्वादिकमादाय दोषतादवस्थ्यादाह जातीति। तेजोऽवयविनि शुद्धसाध्याव्याप्तेराह। साधनेति। विपक्षेति। सौकुमार्य्यादिप्रत्ययान्यथानुपपत्त्ये-

हि तेजःस्पर्शेनाभिभूतमुष्णञ्च उदकस्पर्शेनाभिभूतमनुष्णाशीतत्वेनाभिधीयत इति तान् प्रत्याह। अनुष्णाशीतत्वे सतीति। बलवत्-सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं खल्वभिभवः। तथाचाभिभावक मन्यतरदवश्यमुपलभ्येत। न चैवं प्रकृते किन्तु शैत्योष्णानुपलम्भेऽपि तद्विलक्षणस्पर्श उपलभ्यते एवं तथाविधे तमसि

रिक्तस्पर्शकल्पनम्। अतएवानुष्णाशीत इति नञ्गर्भ एव व्यवहार इत्यर्थः। तथाचेति। अनभिभवे योग्यव्यक्तिनिष्ठस्य तस्य सन्निकर्षे तदुपलम्भोपपत्तेः। (१२६) न च बलवत्सजातीयसम्बन्ध एवाभावो लाघवादिति वाच्यम्। शुष्कपार्थिवद्रव्यस्पर्शस्य तमसि त्वगिन्द्रियावेद्यत्वापत्तेः। स्पर्शपुरस्कारेण तस्य प्रवृत्तेः। स्पर्शोऽयमनुष्णाशीत इति प्रत्यक्षादिना स्पर्शस्य विशेष्यतया व्यक्तिप्रसङ्गादिति भावः। नित्यानित्यभेदकथनस्यार्थान्तरत्वमपाकरोति। सेयमिति। अवयवानवस्थेति। यद्यप्यनवस्थामात्रं वीजाङ्कुर-

---

त्यर्थः। पाकजेति। गुणत्वव्याप्येत्यस्य स्पर्शत्वव्याप्येत्यर्थः। तेन स्पर्शत्वमादाय न जलादौ व्यभिचारः। न चैवमप्यनुष्णाशीतत्वमादाय वायौ व्यभिचारः स्पर्शत्वव्याप्यव्याप्येत्यत्र तात्पर्य्यात्। तज्जातौ मानाभावादित्यप्याहुः। एवञ्चाद्यस्पर्शपदं चिन्त्यम्। गुणपदं स्पष्टार्थम्।

(१२६) न च बलवदिति। नन्वेवमपि बलवतो ग्रहणमावश्यकमित्युक्तदोषनिवृत्तिरिति चेन्न। उक्ताभिभवपदार्थमात्रदूषणे तात्पर्य्यादित्येके। प्रकारान्तरेण बलवत्त्वेऽपि न तस्य ग्रहणमित्यभिमानेनैतदुक्तमित्यन्ये। शुक्लेति। अन्यस्पर्शपुरस्कारेणापि प्रत्यक्षं भविष्यतीति मन्दाशङ्कामात्रं निराकर्त्तुमिदमुक्तम्। वस्तुतस्तु

शुष्कपार्थिवद्रव्यस्येति भावः। सेयं पृथिवी यद्यनित्यैव तदावयवानवस्था स्यात्। एकस्य हि कस्यचिदवयवस्य निवृत्तौ निराश्रयस्य कार्य्यमापद्येत।

अथ नित्यैव निष्प्रामाणिका तर्हि स्यात्। कार्य्यञ्च गन्धवदपि द्रव्यान्तरं स्यात्। अत आह। सा च द्विविधा नित्यानित्या चेति। चकारौ मिथः समुच्चये नियमनिराकरणपरौ। तेन नोक्तदोषावकाश इत्यभिप्रायः। का पुनर्नित्या। महती हि मही महत्त्वादेव कार्य्यत्वादनित्या। अणुपरिमाणात्तु नोपलभ्यत एवे-

---

साधारण्येन न दूषणं तथापि सर्व्वकार्य्यद्रव्यनाशात् प्रलयानन्तरं सृष्टिरिति व्यवस्था इत्यपरे। एकस्येति। सर्गादौ सर्व्वानित्यद्रव्यनिवृत्तौ द्व्यणुकस्य निराश्रयतापत्तिरित्यर्थः।

निष्प्रामाणिकेति। नित्यपृथिव्या अनुपलम्भात्। (१२७) पृथिवीत्वस्यानित्यवृत्तित्वेनैवोपलम्भादित्यर्थः। महत्त्वादिति।

पारमार्थिकोद्भूतस्पर्शत्वाभावे जलालोकसमवधानेऽपि न प्रत्यक्षता स्यादिति बोध्यम्। अनुष्णाशीतप्रत्ययस्य नाभिभूतस्पर्शत्वादिविषयत्वं येनाभिभावकोपलम्भापत्तिः स्यात्। किन्तु तदभावद्वयविषयत्वमेवेत्यत आह। स्पर्शोऽयमिति। स्पर्शस्य तत्रासत्त्वे तद्विशेष्यकधीस्तत्र न स्यादिति भावद्रव्यस्य त्वगवेद्यतापत्तिरत्रापि बोध्या। दोषान्तरमाह। तयोरिति।

(१२७) पृथिवीत्वस्येति। तथाच व्याघात इति भावः। मूर्त्तत्वमिति। न च मनसा सिद्धसाधनम्। तन्मूर्त्तत्वासिद्धिदशायामेवास्योक्तत्वात्। वस्तुतोऽ-

त्यत आह । परमाणुलक्षणा नित्येति । लक्षणं स्वभावः कार्य्यमेवात्र प्रमाणं भविष्यतीत्यभिप्रायवता नेह प्रमाणान्तर मादर्शितम् । तथाहि स्थूलकार्य्यस्य लोष्ट्रादेरवयवक्रियाविभागादिन्यायेन विभज्यमानस्यान्यतरतमादिभावाद् यतो नाल्पीयस्त्वं परमाणुमाचक्ष्महे । एष ह्यवयवावयविप्रसङ्गो न तावन्निरवधिरेव । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण मरुसर्षपयोः परिमाणभेदानुपपत्तेः । न च कारणसंख्याया अवि-

---

चाक्षुषमहत्त्वादेव यत्कार्य्यत्वं तस्मादनित्येत्यर्थः । अत्र मूर्त्तत्वं नित्यवृत्ति न वेति संशयः । अनन्तेति ।

नन्वनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेऽपि कश्चित्तादृग्बहुतरावयवारभ्यः कश्चित् तादृगपेक्षयाल्पावयवारभ्य इति अवान्तरसंख्याभेदादेव परिमाणभेदः स्यात् । अत्राहुः । सर्षपो यदि साक्षात् परम्परासाधारणमेवारम्भकानावयवारब्धः स्यादेतत्परिमाणाधिकपरिमाणः स्यात् । न ह्यनवयवानां निविड़त्वेऽप्येतावानपकर्षः सम्भवति । यद्वा मेरुपदं स्थूलपरम् । सर्षपपदञ्च द्व्यणुकपरम् । तेन यदि द्व्यणुकं सावयवारब्धं स्यात् महत् स्यादिति महत्त्वापत्ति-

---

वयवत्वं पक्षीकार्य्यम् । तच्च द्रव्यसमवायित्वमिति बोध्यम् । स्पर्शवत्त्वेन नित्ये विशेषणीयमित्यप्याहुः । तादृगिति । तथाचावयवपरम्पराया आनन्त्येऽपि साक्षात्समवायिकारणबहुत्वात् प्रकृतः परिमाणभेद इत्यर्थः ।

सर्षपो यदीति । ननु साक्षादारम्भकाः सर्षपावयवाः तदपेक्षया न्यूनाश्चेति

शेषेऽपि परिमाणप्रचयाभ्यां विशेष इति युक्तम् । तयोरपि संख्याविशेषाभावेऽनुपपत्तेः । नापि प्रलयावधिः कस्यचिदन्त्यस्य निरवयवत्वे तदनुपपत्तेः ।

द्रव्यस्यावयवविभागविनाशाभ्यां विना विनाशाभावात् । नापि विभागावधिः । तस्य विभज्यमानाश्रयतया तदभावेऽनुपपत्तेः । न चैकाश्रयविभाग इति

रेव तुल्यपरिमाणत्वापत्तिः । यद्वा द्व्यणुकत्रसरेण्वोः सावयवारभ्यत्वेन तुल्यपरिमाणाद्दते तात्पर्य्यम् । प्रलयावधिर्नाशावधिः ।

कस्यचिदिति । निरवयवद्रव्यस्य समवायिकारणासमवायिकारणनाशाभावे नाशासम्भवादित्यर्थः ।

द्रव्यस्येति । ननु विभागो न द्रव्यनाशकः । आश्रयनाशजन्ये द्रव्यनाशे व्यभिचारात् । मैवम् । विभागेन (१२८) तत्कार्य्यस्यारम्भकसंयोगनाशस्योपलक्षणात् । यद्यप्येकाश्रयत्वेऽपि विभागस्तदवधिर्नास्ति तथाप्यभ्युपगम्य दूषणान्तरमाह । न चेति । यदि

यथोक्तशङ्काकर्त्तारं प्रत्यापादकाभिर्व्विरिति चेन्न । मेरुणा समं तस्य साक्षात् तुल्यावयवारब्धत्वं तदन्तर्भाव्यापदनमित्याहुः । यद्वा एतदस्वरसादाह । यद्वेति । ननु तुल्यपदार्थानन्वय इत्यत आह । यद्वेति । यद्यपि घटपटादीनां सावयवारभ्यत्वेन तुल्यपरिमाणारभ्यत्वमिति व्यभिचारस्तथापि महत्त्वेन तुल्यत्वं विवक्षितम् ।-तच्च तत्रापीत्यदोषः ।

(१२८) विभागेनेति । न चैवमपि व्यभिचारतादवस्थ्यम् । निमित्तकारणोत्तरकारणनाशत्वेनानुगमादितिभावः । तदवधिरिति विभागावधिः । अवयवावयविप्रसङ्ग एकाश्रयत्वेऽपि विभागस्य नास्ति तथा सत्याश्रयावधित्वापातादित्यर्थः ।

युक्तम्। किञ्चित् कुतश्चिद्विभज्यते। न तु तदेव तस्मात्। तस्मान्निरवयवावधिरयमवयवावयविप्रसङ्ग इति विज्ञायते तर्कितमेव न तु भ्रमितमिति चेत्। अत्र कश्चिदाह। किमत्र प्रमाणान्तरगवेषणया त्रसरेणोः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। तस्य चावयवकल्पनायां प्रमाणाभावेन निरवयवत्वात्। तदसत्। तस्य चाक्षुष-

---

हीति। ननु रूपवत्त्वमत्र प्रयोजकं न तु महत्त्वम्। तस्य पृथगन्वयव्यतिरेकाननुविधानात्। सावयवत्वमपि न चाक्षुषत्वे प्रयोजकं गुणादावभावात्। द्रव्यचाक्षुषत्वे तु न विशिष्य प्रयोजकम्। सामान्यप्रयोजकादेव विशेषसमवधाने तदुपपत्तेः। दूरतमादौ तु चाक्षुषज्ञानविशेषं प्रति महत्त्वविशेषस्यैव कारणत्वं सिध्यति। न तावता महत्त्वसामान्यकारणत्वसिद्धिः। न वा नित्ये त्रुटिमहत्त्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वं कारणं येन महत्त्वानुविधानेन तत्कारणमनेकद्रव्यवत्त्वमपि चाक्षुषप्रयोजकं स्यात्। त्रसरेणुः कार्य्यो महत्त्वे सति क्रियावत्त्वादिति चेत् महत्त्वस्य विशेषणस्य व्यावृत्त्या प्रसिद्धौ व्यर्थत्वात्। क्रियावत्त्वमात्रस्य मनसि व्यभिचारात्। पृथिवीत्वं

रूपवत्त्वमिति। उद्भूतरूपवत्त्वमित्यर्थः: तस्येति। परमाण्वाद्यनङ्गीकारादितिभावः।

सामान्येति। अन्यथा गुणादिचाक्षुषत्वे प्रयोजकान्तरमनुसन्धियेतेति भावः। सावयवत्वे मानान्तरमाशङ्कते। त्रसरेणुरिति। महत्त्व इति। न च व्यावर्त्यस्य परमाणोरसिद्ध्या व्यर्थविशेषणता। क्रियावत्त्वमात्रेण कार्य्यत्वे अवयवत्वेनागतस्य

द्रव्यतया महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाच्चेति। यदि हि स्वस्य चाक्षुषता महत्त्वमन्तरेण स्यात् दूरदूरतरादौ न महत्परिमाणप्रकर्षमनुविदध्यात्। यदि च सानेकद्रव्य-

---

निरवयववृत्ति इन्द्रियानिन्द्रियवृत्तिजातित्वात् सकलपृथिवीवृत्ति जातित्वाद्वा सत्तावदिति चेत्। न। घटत्ववत् पृथिवीमात्रवृत्तित्वेन प्रतिरोधात्। तस्मात् त्रसरेणुर्नित्यो महत्त्वोत्कर्षशून्यद्रव्यत्वात्। व्योमवत्। अनित्यं हि घटादिद्रव्यं कुतश्चित् तदुत्कृष्यतेऽपि कुतश्चिदपकृष्यतेऽपि। नैवम्। दृश्यते हि दूरात् किञ्चि-

---

क्रियावत्त्वनियमादनवस्थया क्वचिद्विश्रामे वाच्ये सामान्यतो व्यभिचारवारकतया सामान्यतः सिद्धे निरवयवत्वेऽनुमानवैयर्थ्यं अतस्तदप्रसिद्धिरेव वाच्या। न चानवस्थयैव व्याप्तिग्रहाभावे विशेषणसार्थकता व्यभिचारवारकस्यैव साधकत्वादित्यभिसन्धायाह। महत्त्वस्येति। अपकृष्टमहत्त्वाश्रय इत्यर्थः। व्यावर्त्त्येति। परमाणुप्रसिद्धेरिति भावः। क्रियावत्त्वमात्रञ्च स्वतोऽसिद्धव्याप्तिकमित्याह। क्रियावत्त्वेति। तथा चोभयासिद्धहेत्वलाभ इत्यर्थः। निरवयववृत्तीति। निरवयवसमवेतमित्यर्थः। तेन परम्परासम्बन्धेन गुणादिवृत्तितया न सिद्धसाधनम्। न वा द्वितीयहेतौ जातिपदवैयर्थ्यम्। यद्यपि तन्मते त्रसरेणुनैव सिद्धसाधनं तथापि त्रसरेणुभिन्नेति विशेषणान्न दोष इति।

यत्त्वनेन सिद्धसाधनवारणार्थं निरवयवेऽतीन्द्रियत्वविशेषणमिति तन्न। अतीन्द्रियघ्राणाद्यारम्भकत्रसरेणुवृत्तितया परेण सिद्धसाधनकरणसम्भवात्। घटत्वादौ व्यभिचारवारणायातीन्द्रियेति। घ्राणत्वादौ व्यभिचारादाहातीन्द्रियेति। घटघ्राणाद्यन्यतरत्वे व्यभिचारादाह जातीति। सकलेति घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय। अप्रसिद्धिवारणाय पृथिवीति। जलत्वात्यन्ताभावादौ व्यभिचारादाह जातीति। महत्त्वेति। अपकर्षपदस्य दृष्टान्तासिद्धिवारकतया व्यर्थं तथापि तन्मते तद्वारकस्यापि सार्थकत्वादुभयाभावस्याहेतुत्वाद्वा नोक्तदोषः।

वत्ता नाद्रियेत महत्त्वमपि नाद्रियेत। तद्व्यावृत्तौ तस्यापि व्यावृत्तेस्तस्य तत्कारणत्वात्। अन्यथा तत्प्रकर्षं महत्त्वप्रकर्षो नानुविदधीत।

न्नोपलभ्यते चक्षुषा ततस्त्वधिकपरिमाणमुपलभ्यते। तत्र न तावत् तत्तत्परिमाणसत्त्वमेव प्रयोजकम्। अननुगमात्। महत्त्वञ्च तेषु साधारणत्वात् प्रयोजकमित्यवधार्य्यते। (१२९) विशेषकारणत्वावधारणेऽपि तद्रूपसिद्धेरुपजीव्यत्वात्। एवं सावयवत्वमपि तत्र प्रयोजकम्। अन्यथा महत्त्वस्यैवाभावादवयवोत्कर्षात् महत्त्वोत्कर्षेण तस्य तद्धेतुत्वात्। एतेन महत्त्वादेर्बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारविषयत्वे स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वात् दण्डत्ववदकारणत्वमित्यपास्तम्। तदुत्कर्षात् प्रत्यक्षोत्कर्षेण तस्य कारणत्वात्। न ह्यकारणोत्कर्षमकार्य्यमनुविधत्ते। दण्डत्वादौ तु नैवं प्रकारभेदेनोभयरूपत्वाविरोधाच्च। चाक्षुषद्रव्यज्ञाने विषयत्वेन तस्य कारणत्वात्। द्रव्येऽप्यनुगतत्वेन कारणतावच्छेदकत्वात्।

एतच्च व्यासज्य प्रतियोगिकाभावमते। उत्कर्षसमानाधिकरणापकर्षशून्यत्वादित्यत्र तात्पर्य्यमित्यन्ये।

(१२९) ननु विशेषकारणत्वमावश्यकमन्यथा दूरादुत्कृष्टमहत्त्वाश्रयवदपकृष्टमहत्त्वाश्रयोऽप्युपलभ्येत। महत्त्वस्य साधारणत्वात्। एवञ्च महत्त्वसामान्यहेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह। विशेषेति। विशेषकार्य्यकारणभावेऽपि सामान्यहेतुत्वसिद्धेरुपजीव्यत्वं प्रयोजकत्वं सामान्यं तथाभावं विना विशेषस्य तथाभावाभावात्। यद्विशेषयोरिति न्यायादन्यथा सामान्यस्याकस्मिकत्वापत्तेरितिभावः। तद्धेतुत्वादिति। यद्यपि जन्यमहत्त्वे तस्य हेतुत्वमन्यथा व्योमादिमहत्त्वानुपपत्तेः।

तस्माद्विवादाध्यासित त्रसरेणु महान् अनेकद्रव्यवांश्च अस्मदादिचाक्षुषद्रव्यत्वात्। घटादिवत्। अपर आह। अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यात् महत्त्वपरिमाणतारतम्यवदिति। तदप्यसत्।

तस्मादिति। ननु (१३०) साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं महत्समवेतत्वमुपाधिः। उक्तेन विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वात्। उपाधेः साध्याव्यापकत्वात्। भट्टानां व्योम्नः चाक्षुषत्वेन तत्र साध्याव्यापकत्वाद्वा। अणुपरिमाणेति। अणुत्वं सजातीय प्रतियोगिकोत्कर्षापकर्षानाश्रयवृत्ति परिमाणत्वव्याप्यजातित्वात्।

त्रुटिनित्यत्ववादिना च तन्महत्त्वस्य नित्यत्वेनाभ्युपगमात् न तत्र तदपेक्षा तथापि चाक्षुषमहत्त्वं प्रति तद्धेतुत्वमभिप्रेत्यैतदुक्तम्। अत्र च विनिगमनाविरहः। न च चाक्षुषत्वस्य जातित्वेन जन्यत्वविवेचने गौरवमिति वाच्यम्। चाक्षुषत्वं हि लौकिकचाक्षुषज्ञानविषयत्वमन्यथातिप्रसङ्गादेवञ्च लौकिकत्वनिर्वचनेन लाघवमिति चिन्त्यम्। महत्त्वादेरिति। आदिपदं सावयवत्वपरम्। तदुत्कर्षादिति। अत्रानेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षान्महत्त्वोत्कर्ष स्ततश्च प्रत्यक्षोत्कर्षः तथाचात्मप्रत्यक्षे क्लृप्तत्वाल्लघुत्वाच्च महत्त्वमेव कारणं नानेक द्रव्यवत्त्वमिति प्रयोजकत्वाभिप्रायेण ग्रन्थोऽयमिति बोध्यम्।

प्रकारभेदं विवृणोति। चाक्षुषेति।

(१३०) साधनेति। साधनैकदेशावच्छिन्नेत्यर्थः। विशिष्टावच्छेदकत्वे व्यर्थविशेषणत्वात्। यद्यपि महत्त्वमात्रे साध्ये सिद्धसाधनमिति जन्यमहत्त्वं साध्यं तथाच शुद्धसाध्यव्यापकत्वमेव तथापि यथाश्रुताभिप्रायेणेदम्। केचित्तु परेण त्र्यणुवयवाणुत्व-स्वीकारान्महत्त्वेऽपि साध्ये न सिद्धसाधनम्। नित्ये त्रुटिमहत्त्वे इति तु पूर्व्वाभिधानमभ्युपगमवादेनेत्याहुः। महत्समवेतत्वमित्यत्र महत्त्वपदं त्रुटिसमवेतत्ववादिमते साधनव्याप्तिपरिहारार्थम्।

परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गात्। नासौ परमाणुः परमाणुः स तु तर्हि तदवयवा एव कार्य्यानुमिताः परमाणवः। न हि ते महान्तः रूपविशेषवतां महतां चाक्षुषत्वप्रसङ्गात्। तथाच तत्कार्य्यत्वे प्रमाणानवक्लृप्तौ तदवयवाननुमानात्। यद्यपि चाणुत्वान्निरवयवत्वाच्च

महत्ववदित्यर्थः। परस्परेति। परमाणुसिद्धौ महत्त्वविरुद्धाणुपरिमाणसिद्धि स्तत्सिद्धौ परमाणुसिद्धिरित्यर्थः। न च महत्त्वापकर्ष इत्थं व्यपदिश्यते। तस्य त्रुटावेव विश्रामात्। उपसंहरति नासाविति। असौ त्रसरेणुर्न परमाणुरित्यर्थः।

माहात्मामिति। एतञ्च महत्त्वसाध्यपक्षे बोध्यम्। अणुत्वमिति। अत्रोत्कर्षापकर्षयोरन्यतरगर्भतया साध्यद्वयम्। तावतैवाभिमतसिद्धेः। साजात्यञ्च परिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या। तथाच सजातीयपरमाणुपरिमाणप्रतियोगिकोत्कर्षानाश्रयीभूतद्व्यणुकपरिमाणवृत्तित्वमेकेन सजातीयद्व्यणुकपरिमाणप्रतियोगिकानाश्रयीभूतपरमाणुपरिमाणवृत्तित्वं चापरेण सिध्यति। द्व्यणुकापेक्षया परमाणोरणुतरत्वेन तत्परिमाणस्य द्व्यणुकपरिमाणप्रतियोगिकोत्कर्षाश्रयत्वात्। न च दृष्टान्तासिद्धिः। सजातीयापकर्षानाश्रयत्वस्य व्योमपरिमाणे सजातीयोत्कर्षानाश्रयत्वस्य त्रसरेणुपरिमाणे सत्त्वेन तद्वृत्तितया महत्त्वे साध्यसत्वात्। परिमाणत्वेति। न चानुभवसिद्धे पर्व्वतादिमहत्त्ववृत्तिजातिविशेषे परममहत्त्वजातौ च व्यभिचार इति वाच्यम्। व्याप्यपदस्य साक्षाद्व्याप्यपरत्वात्।

न चेति। यद्यपि महदारम्भकत्वं महदुपादानत्वमन्यथा व्यभिचारापत्तेरेवञ्च व्यावृत्त्य परमाणोरसिद्धौ महदिति व्यर्थम्। तथाप्यनवस्थया सामान्यतो व्यभिचारावगमात् तद्वारणाय निर्विकल्पकसाधकानुमाने विशिष्टपदवत् तदुपादानमिति भावः।

तेषां महत्त्वपरिमाणारम्भेण कारणमहत्त्वप्रचयौ स्तः तथापि बहुत्वसंख्यास्तीति सर्व्वं समञ्जसम्। न। उक्तोत्तरत्वात्। अवश्यं हि त्रसरेणोरवयवैरनेकद्रव्यैर्भवितव्यम्। महत्त्वं प्रति चावयवगतस्यानेकद्रव्यत्वस्यापि कारणत्वात्। अन्यथा महत्त्वस्य तत्प्रकर्षानु-

---

अवश्यं हीति। ननु त्रसरेण्ववयवस्य सावयवत्वे साध्ये महत्त्वादिति अपक्षधर्म्मो हेतुः। न च महदारम्भकत्वं तदर्थः। महत्त्वस्योपाधित्वात्। मैवम्। समवेतत्वे साध्ये गुणादौ साध्याव्यापकत्वात्। न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम्। उक्तविपक्षबाधकेन साधनस्य साध्यव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात्।

सम्प्रदायविदस्तु यस्यां सामग्र्यां (१३१) समवायिकारणत्वेन निरवयवद्रव्यमनुप्रविशति सा न महदारम्भिका यथा ज्ञानसामग्री। न चाद्रव्यसामग्रीत्वमुपाधिः। त्रिभिः परमाणुभिस्त्रसरेणुरारभ्यते इति पक्षेऽपि परमाणुद्वयेनारब्धद्व्यणुके साध्याव्यापकत्वात्। ततस्त्रसरेणोर्महत्त्वात् तदवयवस्य सावयवत्वमावश्य-

---

साधनेति। एकदेशारम्भकत्वपरम्। उक्तेति। तदुत्कर्षेण तदुत्कर्षादिना। तस्य महत्त्वं प्रति हेतुत्वेन तदभावे महत्त्वाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः। अत्रापि नित्यत्रुटिमहत्त्वपक्षे नेदं सङ्गच्छते इति चिन्त्यम्।

(१३१) समवायिकारणत्वेनेति। न च निरवयवं समवायिकारणं न महदारम्भकमित्येवास्त्विति वाच्यम्। यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्याभावात्। सम्प्रदायमते अयमप्यस्वरस इत्यप्याहुः। वस्तुत स्त्रिभिः परमाणुभिस्त्र्यणुकारम्भ-

विधानानुपपत्तेः। तस्मात् त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महद्द्रव्यारम्भकत्वात्। तन्तुवत्।

वहवश्च ते परिमाणप्रचयानुपपत्तौ महदारम्भकत्वात्। तुल्यपरिमाणतन्त्वपेक्षयाधिकसंख्यपटारम्भक तन्तुवत्। ते च विभज्यन्ते। सावयवत्वात्। घटवत्। विपक्षे वाधकमुक्तम्। तदवयवानान्त्ववयवकल्पनानवकाशात्। प्रमाणाभावात् वाधकाच्च। द्रव्यारम्भकत्वमूर्त्तत्वादीनामनुकूलतर्काभावादेवानवस्थाप्रसङ्गस्य

कम्। तथाचाणुपरिमाणत्वं कार्य्याकार्य्योभयवृत्ति परिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् महत्त्ववदित्याहुः।

बहवश्चेति। (१३२) परिमाणारम्भकबहुत्ववन्तः परिमाणप्रचयाजन्यमहत्परिमाणाश्रयद्रव्यजनकत्वादित्यर्थः।

पक्षे द्वाभ्यां द्व्यणुकारम्भे मानाभावः परानभ्युपगमश्च। अन्यथा कार्य्याकार्य्योभयवृत्तीत्यनुमाने परस्परसिद्धसाधनं उत्तरमापद्येतेत्यस्वरसो बोध्य इति। अणुपरिमाणत्वमित्यनेनाणुत्वं जातिरूपमभिप्रेतेति न स्वरूपासिद्धिः। न चाकार्य्यपदमफलं तद्विनापि द्व्यणुकसिद्धेरिति वाच्यम्। तत्प्रकारकबुद्धेरुद्देश्यत्वादित्येके। यदि कश्चित् परमाणावेव विप्रतिपद्यते तदा तं प्रति तत्साधनाय तथोक्तमित्यन्ये। साक्षात्पदञ्च परममहत्त्वादौ व्यभिचारवारणाय।

(१३२) परिमाणेति। ननु दृष्टान्तासिद्धिः। अधिकसंख्यकतन्तुपरिमाणस्यापि महत्त्वारम्भकत्वात्। त्रुटिमहत्त्वातिरिक्ते सर्व्वत्र जन्यमहत्त्वे परिमाणं हेतुरिति सिद्धान्तात्। यथोक्तं यथासम्भवं द्वयं त्रयञ्चेति चेत्। न। परिमाणसात्वाजन्यत्वे सति प्रचयाजन्यं यन्महत्त्वं तदाश्रयद्रव्यसमवायिकारणत्वादि-

प्रतिकूलस्य स्फुटत्वादिति परमाणुसिद्धिः। तस्मात् यत्कार्य्यं तत्सावयवमिति समनियतसिद्धौ कार्य्यद्रव्यत्वेन सावयवत्वं प्रसाध्य यत एवावयवात् कार्य्यद्रव्यत्वं व्यावर्त्तते तन्निरवयवं परमाणुमुपपादयिष्याम इत्यभिप्रायवानाह। कार्य्यलक्षणन्त्विति। तु शब्दः परमाणौ व्यवच्छिनत्ति। किमत्र प्रमाणमित्यत आह। सा चेति। येयं मुक्तरूपा दृश्यते सा प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः। स्थैर्य्यं स्थिरता चिरकालावस्थायित्वमिति यावत्। आदिशब्दाद्विष्टम्भकत्वं जलादिव्यूहविरोधित्वञ्च। अवयवसन्निवेशा स्तत्सामान्यविशेषाभिव्यञ्जकसंस्थान-

---

ननु द्व्यणुकारम्भकोऽपि द्रव्यारम्भकत्वादिभिः सावयवः स्यादित्यत आह। द्रव्यारम्भकत्वेति। कार्य्यपृथिव्यां मानमाह। येयमिति। चिरकालेति। यद्यप्येतज्जलादावप्यस्ति तथापि निविड़संयोगविशेषगुणवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमभिप्रे-

---

त्यर्थात्। यत्र निविड़सञ्योगवदवयवद्वयं महदारम्भकं तत्र व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। यत्र च प्रशिथिलसंयोगात् तद्द्वयं तथा तत्र तद्वारणाय प्रचयाजन्यपदम्। यद्यपि द्रव्यान्तरमादाय बहुत्वसत्त्वात् यथाश्रुतसाध्ये न व्यभिचार-स्तथापि विवक्षितसाध्ये तथेति ध्येयम्। द्रव्यपदं स्फुटार्थम्। निविड़ेति। निविड़संयोगवत्त्वं घृतादावव्यापकमतो जातिगर्भत्वम्। करकादिव्यावृत्तनिविड़संयोगलाभाय विशेषपदमित्याहुः। भेदेन व्याप्यत्वबोधनाय साक्षात्पदम्। रसत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय जातिपदम्।

विशेषाः। स्थैर्य्यादीनि चावयवसन्निवेशाश्च तैर्विशिष्टाः। नह्येतत् द्रव्यान्तरे सम्भवति। जलादीनां यत् तदुपनिपातमात्रेणैव भङ्गुरत्वात्।

न च पार्थिववदम्भो द्रव्यान्तरं गच्छद्विष्टभ्नाति पूर्व्वव्यूहं वा विरुणद्धि। न च पार्थिववत् द्रव्यान्तरं तत्तज्जात्यभिव्यञ्जकसंस्थानभेदवदिति। यतस्तत्तत्संस्थानविशेषवती अतएवापरजातिबहुत्वोपेता। ननु सर्व्वस्य चेतनादन्यस्य परार्थत्वात् किमनया चेतनप्रयोजनत्वं साध्यते इत्यत आह। शयनेति। शयनं शय्या। आसनमवस्थितिः। आदिग्रहणाद् भ्रमणकृषिकर्म्मादि। चकारादभिघातादनेकोपकारी चेति। तदिदं पारार्थ्य मस्याः किं विषयतयैव नेत्युच्यते। किन्तु तत्र त्रैविध्येनेत्याह। त्रिविधश्चेति। शरीरमिन्द्रियं

प्रेतम्। विष्टम्भकत्वं स्वाधिकगुरुत्वाश्रयद्रव्यान्तरगतिप्रतिबन्धकत्वं दाहविरोधित्वञ्च स्वाधिकगुरुत्ववत्पतनप्रतिवन्धकत्वम्।

नन्वत्र कार्य्यपृथिव्या एव लक्ष्यत्वात् परमाणावतिव्याप्तिरिति चेत्। न। परमाणुभिन्नत्वेन विशेषणात्। पृथिवीमात्रं लक्ष्यमित्याहुः।

अविशेषमाशङ्क्य सामान्यविशेषाभ्यां विशेषमाह। स्वाधिकेति। स्वगुरुत्वाधिक गुरुत्वाश्रय इत्यर्थ स्तेन न वायावतिव्याप्तिरित्यप्याहुः।

द्रव्यान्तरपदं व्यर्थम्। यद्यप्येतदत्रादावव्याप्तं तथापि तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्य जाति-

विषय इति संज्ञा यस्य तदिदं तथोक्तम्। एतेन शरीरत्वमिन्द्रियत्वं विषयत्वं वा न जातिरस्ति। प्रथमद्वितीययोः पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः। तृतीयेच निःसामान्ययोः सामान्याभावयो र्विषयत्वात्। तस्माद् यदवच्छिन्ने आत्मनि भोग स्तदन्त्यावयवि

यदवच्छिन्न इति। पादे मे सुखमित्याद्यनुभवबलात् आत्मभिन्नेऽपि सुखस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावसम्बन्ध इत्यर्थः। न च मृत-(१३३)शरीरादावव्याप्तिः। आत्मविशेषगुणकारणमनःसंयोगवदन्त्यावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। तत्रापि मनुष्यत्वादिजातिसत्त्वात्। शरीरसंयुक्तमिति। यद्यप्येतत् दिक्काल-

---

मत्त्वं बोध्यम्। पूर्व्ववच्च परमाणौ नातिप्रसङ्गः। यदि च जलीयशरीरे प्रतिबद्धद्रव्यत्वाश्रयत्वादिदमस्ति तदा प्रतिबद्धद्रव्यत्वभिन्नेति विशेषणान्न दोषः।

(१३३) मृतेति। यद्यपि जीवनदशायां इदमस्त्येवेति नाव्याप्तिस्तथापि अवयवोपचयादिना तदानीमेवोत्पन्ने शरीरान्तरेऽव्याप्तिर्बोध्या। न च तदलक्ष्यमेवेति वाच्यम। तत्रापि शरीरव्यवहारादिति भावः। आत्मेति।

ननु कारणत्वं स्वरूपयोग्यता फलोपधानं वा। नाद्यः। मृतशरीरसंग्रहाय जातिगर्भलक्षणानुपपत्तेः। नान्त्यः। फलानुपहितमनःसंयोगवति मृतशरीरे मनुष्यत्वादिजातिसम्भवेन तादृशसंयोगवदन्त्यावयविमात्रवृत्तित्वाभावादिति चेन्न। तादृशसंयोगवद्वृत्तिरन्त्यावयविमात्रवृत्तिश्च या जातिस्तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। अत्राद्येन घटादावन्त्येन करादावतिव्याप्ति र्निरस्ता। द्रव्यत्वादिकमादायातिप्रसङ्गवारणाय मात्रपदम्।

ननु घ्राणत्वजातिमादाय घ्राणेन्द्रियातिव्याप्तिरिति चेन्न। आत्मनो गुणविशेष

प्राणाद्यतिव्यापकं तथापि स्मृत्यजनकज्ञानकारणीभूतमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम्। त्वगिन्द्रियस्य सर्व्वज्ञानाजनकत्वात् तत्रा-

---

इति व्युत्पत्त्या आत्मविशेषगुणपदेन स्मृतेरुक्तत्वात् स्मृतिजनकमनःसंयोगस्य न प्राणमिति नोक्तदोषः।

नन्वेवं मनःपदं व्यर्थम्। न च स्मृतिहेतुशरीरप्राणसंयोगमादाय प्राणातिव्याप्तेस्तद्वारणाय तत्। तेनैवान्यथासिद्धतया प्राणमनोयोगस्याहेतुत्वाच्च दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। अन्त्यावयविपदेनैव तद्वारणात्। न च प्राणोऽप्यन्त्यावयवीति वाच्यम्। प्राणाख्यवायुरन्त्यावयविपदेनैव निरस्त इति प्रमेयनिबन्धविरोधात्। तस्माद् यत्र स्मरणविशेषोद्देशेनान्त्यावयवि सुवर्णघटादिकं जले नोत्सृज्यते, तत्र सुवर्णघटादिजलसंयोगस्मृतिकारणं तदाश्रयवृत्तिघटत्वादिकमादायातिव्याप्तिस्तद्वारणाय तदिति केचित्। अन्ये त्वात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वं विवक्षितमिति न प्राणेन्द्रियातिव्याप्तिः। अतएव विशेषपदमपि सार्थकम्। आत्मगुणत्वस्य नित्यानित्यवृत्तितया कार्य्यतावच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नकार्य्यताया अप्रसिद्धेः। आत्मपदञ्च संसार्य्यात्मपरमिति न दोषतादवस्थ्यम्। मनःपदञ्च प्राणातिव्याप्तिवारकमेव। प्रमेयनिबन्धस्य मतान्तरेणेत्याहुः। न च शरीरत्वस्य लक्ष्यतया प्राक् तदप्रतीतौ कथं शरीरमनोयोगत्वेन हेतुत्वग्रहः। तदग्रहे च कथमुक्तलक्षणप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। शरीरसंयोगस्य भोगायतनसंयोगत्वेन हेतुत्वग्रहात्। भोगायतनत्वञ्च भोगावच्छेदकत्वं शरीरतदवयवसाधारणम्।

ननु नरसिंहहयग्रीवादिशरीरेऽव्याप्तिस्तत्र नरत्वसिंहत्वादे र्जातिसङ्करभयेनानङ्गीकारादिति चेत्। न। तत्रापि बाल्यादिभिन्नशरीरवृत्तिचैत्रत्वादिवत् जातिविशेषस्य सम्भवात्। विष्णुपदशक्तिग्रहानुपपत्त्या विष्णुत्वजातिस्वीकाराच्च। ईश्वरस्य भूतावेशन्यायेनास्मदादिशरीरमेव परिगृह्णातीति तच्छरीरमनोयोगस्य तद्विशेषगुणाजनकतया तत्राव्याप्तिरिति दूषणं बोध्यम्। तेनास्मदादिविशेषगुणजननात्।

नन्वहल्यायाः प्रतिमात्वश्रवणात् तद्वृत्तिप्रतिमात्वमादायातिव्याप्तिरिति चेन्न।

शरीरम् । शरीरसंयुक्तं साक्षात्प्रतीतिसाधन मतीन्द्रिय मिन्द्रियम् । प्रतीयमानतयोपभोगसाधनं विषय

व्याप्तिः । (१३४) शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानहेतुमनःसंयोगाश्रयत्वं वा । प्रतीयमानतयेति । न चाग्रे वायोर्विषयत्वाभिधानेन विरोधः । साक्षात् क्रियमाणत्वस्याविवक्षितत्वात् ।

काष्ठत्वादिना सङ्करेण तज्जातित्वासिद्धेः । नानात्वे च मानाभावात् । पाषाणावस्थायामात्मविशेषगुणाभावेन तत्कारणमनःसंयोगवद्वृत्तिभावाच्च ।

यद्यपीति । न च सदिति विशेषणेनैव तन्निरासः । सदित्यस्य वस्तुतः शरीरसंयोगीत्यर्थः । शरीरसंयोगित्वेन जनकमितिवार्थः । आद्ये कालाद्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैव । अन्ये असिद्धिः घ्राणत्वादिनैव जनकत्वादन्यथा प्राणातिव्याप्तेर्दुष्परिहारत्वादिति । स्मृत्यजनकेति । अजनकत्वं स्वरूपयोग्यत्वम् । तेनानुभवमात्रजनकमनःसंयोगविशेषमादाय नात्मादावतिव्याप्तिः । नचैवं मनस्यव्याप्तिः । स्मृत्ययोग्य चक्षुर्मनःसंयोगादिकमादाय तत्रोक्तलक्षणसत्त्वात् । स्मृत्यजनकदृत्तिताद्यसंयोगाश्रयत्वमित्यर्थः । इत्यन्ये । घटादावतिव्याप्तेराह । ज्ञानकरणेति । चक्षुर्घटसंयोगमादाय घटेऽतिव्याप्तिरिति मनःपदम् । ज्ञानपदञ्च प्रमापरम् । तेन स्वप्नवहनाड़ीमनःसंयोगस्य स्वप्नाज्ञानजनकतया नाड्यां नातिव्याप्तिः । नचेन्द्रियत्वे ज्ञाते तन्मनोयोगत्वेन ज्ञानकरणग्रहः तद्ग्रहे त्विन्द्रियत्वं ज्ञानत्वमित्यन्योन्याश्रयः। चक्षुर्मनोयोगत्वादिनापि तद्ग्रहात् ।

सर्व्वज्ञानाजनकत्वादिति । एवञ्च त्वङ्मनोयोगस्यापि सत्त्वात् न तत्राव्याप्तिः । नहि संयोगिनोऽजनकत्वे संयोगजनकत्वम् । त्वचः सर्व्वज्ञानजनकत्वमिति च मतान्तरमिति भावः । सर्व्वज्ञानजनकत्वादिति पाठे त्वचस्तथात्वं नतु तन्मनोयोगस्येति नाव्याप्तिरित्यर्थः ।

(१३४) शब्देति । शरीरादावतिव्याप्तेराह सत्यन्तम् । श्रोत्राव्याप्तेराह शब्देतरेति । घ्राणाद्यव्याप्तेराह उद्भूतेति । उद्भूतत्वं साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-

इति लक्षणरूपोपाधिनिबन्धना एताः संज्ञा इत्यर्थः । चस्त्वर्थो वाय्वादिभ्यो भिनत्ति । वायोर्हि चतुर्व्विधं कार्य्यम् नभःप्रभृतीनाञ्चैकविधमेवेति । अनेका

वायवीयस्पर्शस्य विषयत्वात् तदाधारत्वेन वायोरपि विषयत्वोपचाराद्वा शरीरादेश्च विषयत्वेऽप्यज्ञायमानस्यापि भोगसाधनत्वात्

कानुद्भूतत्वजात्यभावसमूहः । स च चक्षुरादिसामान्यगुणेऽपीति तदव्याप्तेराह विशेषेति । न च तस्याप्रत्यक्षत्वादनुद्भूतत्वमेवेति वाच्यम् । सामान्यगुणस्याश्रययोग्यतयैवाप्रत्यक्षतया तत्र साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकानुद्भूतत्वे मानाभावात् । केचित्तूद्भूतपदं प्रत्यक्षविषयपरं विशेषपदं लौकिकपरम् । तेन शब्देतरलौकिकप्रत्यक्षविशेषगुणानाश्रयत्वे सतीत्यर्थः । इत्याहुः । सत्यन्तमात्रं दिगादावतिव्याप्तमिति ज्ञानकारणेति । न च मनःपदवैयर्थ्यम् । इन्द्रियावयवार्थसंयोगस्यापि ज्ञानहेतुत्वादिन्द्रियावयवेऽतिव्याप्तिवारकत्वात् । प्राणवायोरुद्भूतः स्पर्श इति मते तत्रातिव्याप्तिवारणाय तत् । प्राणमनोयोगस्य शरीरप्राणसंयोगेनान्यथासिद्धतया ज्ञानाजनकत्वादित्यन्ये ।

ननु शब्देतरत्वविशेषणमव्याप्तिवारकत्वादितरभेदानुमाने भागासिद्धिवारकमतो व्याप्तिग्रहानौपयिकतया व्यर्थम् । न च व्यतिरेके व्याप्तिग्रह इति लक्षणाभावस्य विशिष्टाभावतया व्यापकतया च न तत्र वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अव्यावर्त्तकविशेषणस्याप्येवमवैयर्थ्यापत्तेः । नीलधूमस्यापि व्यतिरेकितया गमकत्वापाताच्च । न चान्वये व्याप्यत्वासिद्ध्या व्यतिरेकेऽपि तत्र तदनुमानमिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । अथात्रान्वयेऽपि न व्याप्यत्वासिद्धिः । अव्याप्तिवारकविशेषणस्य विशिष्टाभावप्रतियोगित्वविशेषणत्वनियमात् । अन्यथा तद्वारकत्वानुपपत्तेः । नहि भवति यत्र विशेष्यमव्याप्तं तत्र विशिष्टस्य व्याप्ति र्विशिष्टाभावसम्पादकतया तु तथात्वमिति चेत् । अस्तु तावदेवं तथापि यत्र विशेष्यमेवाव्याप्तिवारकं तत्र का

वान्तरप्रकारवच्छरीरारम्भिका पृथिव्येव न द्रव्यान्तरमित्यभिप्रायवांस्तद्विदं दर्शयति। शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्चेति।

ननु योनिजवन्नायोनिजमपि शरीरमुपलभामहे इत्यत आह। तत्रेति। देवानामृषीणामपि श्रूयते हि ब्रह्मणो मानसा मन्वादय इति। ननु कारणमतिपत्य

पृथगुपादानं। नायं विभागः किन्तु पृथिवीजातीयस्य तेन रूपेण पारार्थ्यं तद्रूपोपदर्शनमित्यप्याहुः। लक्षणरूपेति। शरीरत्वादेः पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः जातित्वाभावादिति भावः।

कारणमिति। शरीरमिति। शुक्रशोणितसन्निपातस्य कारणत्वात् तमतिपत्य शरीरं न स्यादित्यर्थः। शरीरविशेषं प्रति कारणम्। तदभावेऽप्युष्मादेः कृम्यादिशरीरोत्पत्तेरित्याह। शरीरत्वस्येति।

र्गतिः। गन्धयोग्यतायाः पृथिवीलक्षणत्वे योग्यताया अव्याप्तिवारकत्वादिति। त्यत्राहुः। इतरभेदानुमानं द्विविधमेकं लक्षणाश्रयपक्षकं प्रसिद्धमेव द्वितीयं चेतरेतरानिष्ठभेदप्रतियोगिनः लक्षणशून्यत्वादिति। तथाच यदा द्वितीयेन तदनुमानं तदा शब्देतरपदं श्रोत्रे व्यभिचारवारकमेव।

नन्वेवमव्याप्तिवारकविशेषणस्यैव भागासिद्धिवारकतया व्यर्थत्वापत्तिः। न च तत्र प्रसिद्धकल्पनैव तदनुमाने तस्य व्यभिचारवारकत्वमेवेति वाच्यम्। यत्राव्याप्तिवारकमतिव्याप्तिवारकञ्च विशेषणं पाकजरसयोग्यत्वादौ लक्षणे तत्रान्यतरविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न। इतरपक्षकानुमानस्य उक्तानुमानस्य इतरत्वं पृथिवीत्वसमनियतभेदे प्रतियोगितावच्छेदकं पाकजरसयोग्यत्वाभावसमनियत-

यदि कार्य्यमुत्पद्येत कार्य्यमेव न स्यात्। स्याच्च मृदादिव्यतिरेकेण घटादिरिति। न। शरीरत्वस्योष्मजक्रिमिमशकादिभिः व्यभिचारात्। संस्थानविशेषवत्त्वस्यासिद्धेः। त्रिदशाः खल्वेतेऽनेकमन्वन्तरायुषोऽनिमिषचक्षुषो नभश्चराः कामगा स्त्रिनयनचतुर्मुखादयः। अस्मदादयस्तु दशदशाः शतवर्षपरमायुषो परिभ्रमच्चक्षुषो भूचराः प्रतिहतगतयो द्विभुजनयनाः। किञ्चित् संस्थानसाम्येऽपि गोगवयादिवज्जातिभेदोपपत्तेः। न च संस्थानमपि योनिजत्वनियामकम्। गोगजभुजगादीनां तदभावेऽपि योनिजत्वात्। तस्मात्

तथापि संस्थानविशेषवच्छरीरं प्रति न तस्य व्यभिचार इत्यत आह। संस्थानेति। देवादिशरीराणामयोनिजानेकसंस्थानवत्त्वमित्यर्थः। रूपान्तरेणापि साम्यनिरासायाह। त्रिदशा इति।

धर्म्मत्वादौ तात्पर्य्यात्। अत्र चोभयोरपि व्यभिचारवारकत्वादिति। तच्चिन्त्यम्। एवं हि पृथिवीत्वमितरभेदसमनियतं पाकजरसयोन्यत्वसमनियतत्वादिति। अन्वयगतयैवोपपत्तौ तदनुसरणप्रयासगौरवात्। अत्राप्युभयोर्व्यभिचारवारकत्वादिति। द्वितीयकल्पे विशिष्टाभावप्रतियोगिविशेषणतयैव न व्यर्थत्वमिति तु सम्भवत्यपि। अधिकन्तु प्रत्यक्षप्रकाशे विपञ्चितम्।

साक्षादिति। अतएव विषयग्रहणेनैव द्व्यणुकादयः इत्यग्रिमग्रन्थः संगच्छते इति भावः। वायवीयेति। तथाच साक्षात्क्रियमाणत्वविवक्षायामपि न दोषः। द्व्यणुकादेरपि विषयत्वं गौणमेवेति भावः।

सर्व्वेषां स्वकर्म्मनिबन्धनो भोगः। तच्च तन्नान्तरीयकतया जन्मायुषी आक्षिपति। तत्र येन कर्म्मणा गर्भवासादिदुःखं भोजयितव्यमस्ति। तेन योनिजमुत्पद्यते। तदन्येन त्वन्यथेति युक्तमुत्पश्यामः। तदेतदाह। धर्म्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य इति। अणुभ्य इति मूलकारणनिर्द्देशोऽयम्। न त्वणुभिरेवाहत्य शरीरमारभ्यते। तदेतदग्रे व्यक्तीकरिष्यति।

द्व्यणुकादिप्रक्रमेणेति। क्षुद्रजन्तूनां मशकादीनां यातनाशरीराणि। यातना नरकपीड़ा तस्यैव शरीराणि इत्यत्र नारकिणामिति शेषः। क्षुद्रजन्तूनां शरीरा-

---

न वासस्थानविशेषं प्रति योनिः कारणम्। अपि तु कर्म्मविशेष एवेत्याह। न चेति। क्व तर्हि योनिः शरीरे कारणमित्यत आह। तत्रेति। अयोनिजदेवादिशरीरे चागमः प्रमाणम्। योनिं विना न शरीरमित्यत्र चागमे योनिपदं कारणमात्रपरं मनुष्यदेहपरं वा। चैत्र स्तदीय(१३५)योनिजशरीरान्यपार्थिवशरीरवान् शरीरत्वात् मैत्रवदित्यप्याहुः।

ननु मशकादीनामिह सुखमित्यनुभवतां न यातनाशरीराणी-

---

(१३५) तदीयेति। अत्र करचरणादिमदिति विशेषणम्। तेन क्षम्यादिशरीरेण नार्थान्तरम्। तदीयेति दृष्टान्तार्थम्। पार्थिवस्यैव सिषाधयिषितत्वेन जलीय योनिजशरीरेणार्थान्तरवारणाय पार्थिवपदम्।

णीति संस्थानभेदविवक्षया । मोक्षभोगायतनभेदविवक्षया वा षष्ठी । अधर्म्मविशेषः प्रकृष्टोऽधर्म्मः तत्सहितेभ्यः । न हि योनिजशरीर माकल्पमयःकुम्भीपाकक्रकचदारुणादिदुःखसहनक्षमम् । नापि नरकयातनासु योनिस्पर्शसुखभानुषङ्गिकमपि श्रूयते । न च नरकाण्येव न सन्तीति नरकेऽप्यनाश्वासप्रसङ्गात् । इति । इह योनिशब्देन यदि कारणमात्रमुच्यते तदा द्वैविध्यं नोपपद्येतात आह । शुक्रेति । सन्निपातः परस्परमेलनं तज्जं योनिजम् । पशवो ग्राम्याश्चतुष्पदाः आरण्याः मृगाः । गर्भवेष्टनचर्म्मपुटकं जरायुः । पक्षिणो विहङ्गमाः । सरीसृपाः परितः सर्पणशीलाः-

---

त्यत आह । नारकिणामिति (१३६) । ननु क्षुद्रजन्तव एव शरीराणीति न भेदनियतः षष्ठ्यर्थः इत्यत आह । संस्थानेति । शरीरपदं लक्षणया संस्थानपरं क्षुद्रजन्तुपरं वा । तच्छरीराधिष्ठायकभोक्तृपरमित्यर्थः । न हीति । यद्यप्ययोनिजमपि शरीरं न तादृशदुःखसहम् । तथाप्यागम एव तस्यायोनिजत्वे मानमिति

अत्राप्रयोजकत्वमागमरूपविपक्षबाधकानुसरणे च तत एव तत्सिद्धेर्व्यर्थमिदमनुमानमित्यस्वरसं सूचयति । अपीति ।

(१३६) नारकिणामितीति । एतच्चोपलक्षणं शरीराणीत्यध्याहरणीयञ्च । तेन क्षुद्रजन्तूनां नारकिणाञ्च यातनाशरीराणीति लभ्यत एवेति भावः ।

सर्पकीटमत्स्यादयः । यद्यपि चोद्भिदोऽपि वृक्षादयः शरीरभेदतया अत्रैव व्याख्यातुमुचिता स्तथापि अतिमन्दान्तःसंज्ञतया लौकिकापेक्षसुखदुःखभोक्तृधिष्ठानत्वममीषामविवक्षन् प्रायेण जङ्गमोपकारितया तदधीनतया च विषयतां विवक्षन्नेष्वेवान्तर्भाव्य व्याख्यास्यन्ति ।

कयाचिद्विवक्षया ह्यन्तर्भूतमपि पृथग्व्याख्यायते । यथा अयथार्थत्वेन विपर्य्यये सति स्वप्नसंशयज्ञाने लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य कयाचिद्विवक्षया पृथक्कृतमप्यन्तर्भाव्य व्युत्पाद्यते । यथा प्रमितेरन्यत्वेनाविद्यापि यथार्थत्वेन स्मृतिर्विद्यायाम् । कयाचिद्विवक्षया सदपि किञ्चिद्रूपमभिधाय रूपान्तरमुच्यते । यथात्रैव रूपरसगन्धानां पाकजत्वमनुक्त्वा सौरभाद्युक्तम् । शरीरेन्द्रिययो र्द्व्यणुकादिप्रक्रममुपेक्ष्य योनिजत्वाद्युक्तमित्याचार्य्य शैलीयम् । कथं पुनरेतत् । इत्थं वृक्षादयः प्रतिनियतभोक्तृधिष्ठिताः जीवनमरणस्वप्नजागरणरोग-

भावः । यद्यपि मातापित्रोस्तादृशसुखवत्त्वेन नारकित्वाभावेऽपि तत्पुत्रस्य नारकित्वमक्षतमेव । तथापि नारकिण एव नारकिणो जायन्ते इति मतं निरस्यति । नापीति । अन्तः संज्ञा ज्ञानम् ।

भेषजप्रयोगसजातीयानुविध्यनुकूलोपगमप्रतिकूलापग-

प्रतिनियतेति। (१३७) भोगजनकमनःसंयोगवन्त इत्यर्थः।

(१३७) ननु भोक्त्रधिष्ठानं यदि तत्संयोगमात्रं तदाऽस्मदादिनैव सिद्धसाधनम्। यदि च भोगजनकमनःसंयोगवत्त्वं तदा प्रतिनियतेति व्यर्थमित्यत आह। भोगेति। ज्ञानजनकमनःसंयोगवत्त्वमात्रं साध्यमधिकस्य व्यर्थत्वात्। मूले भोक्त्रिति श्रवणात् भोगगर्भमेव साध्यमुद्देश्यमित्यन्ये। भोगत्वं जातिरतो न वैयर्थ्यमित्यपरे। न चाद्यं साध्यमिन्द्रियेऽपि गतमिति वाच्यम्। व्यापकव्यभिचारस्यादोषात्। यथाश्रुतस्यात्मनि गतत्वात्। न चैवं इच्छादीनां शरीरत्वासिद्धिः। इन्द्रियत्वबाधेन पक्षधर्म्मताबलात् सिद्धेरिति भावः। नचान्ययोर्भोगवन्त इत्येवास्त्विति वाच्यम्। यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्याभावात् तथैवोद्देश्यत्वाच्च। अतएव मनःपदमपि।

आत्मविशेषेति। न च सुषुप्तावव्याप्तिरिन्द्रिये चातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। जीवनस्यात्मलक्ष्यत्वेन प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतूपन्यासस्य तथापि निर्व्वाहादिति भावः।

नन्वेवमप्यात्मपदं व्यर्थम्। भोगगर्भे साध्ये चक्षुरादौ व्यभिचारस्येति चेत्। अत्रात्मविशेषगुणपदेनात्मनो गुणविशेषः स्मृतिरुक्ता। अतो नोक्तदोषः।

न चाद्यसाध्याविशेषः। ज्ञानत्वस्मृतित्वयोर्भेदात्। सन्दिग्धासिद्धिश्च मूले एव निराकरिष्यति। अन्यथा यथाश्रुतेऽप्यप्रतीकारात्। नचैवं मनःपदं व्यर्थम्। प्राणमनोयोगस्य शरीरप्राणसंयोगेनान्यथासिद्धतया अहेतुत्वेन प्राणे व्यभिचारवारकत्वात्। आत्मादौ साध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति केचित्। अन्ये तु जन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताश्रयमनःसंयोग इत्यर्थः। तथाचात्मादिपदमप्रसिद्धिवारकतया न व्यर्थं न वा चक्षुरादौ व्यभिचार इत्याहुः। यदा तु जीवनलक्षणजिज्ञासा तदा तादृशमनःसंयोगावच्छेदकत्वं तद्बोध्यम्। शरीरावच्छिन्नात्मसंयोगत्वेन हेतुत्वात्। अवच्छेदकत्वञ्चादृष्टविशेषविशिष्टत्वं तत्कारितं सम्बन्धान्तरं वा। अतएव सुषुप्तौ नाव्याप्तिस्तदापि तददृष्टसत्त्वात्। अतएव मृत-

आत्मविशेषगुणजनकमनःसंयोगो जीवनम् । ज्ञानजनकमनःसंयोगाजनकस्पन्दजन्यविभागजन्यज्ञानजनकमनःसंयोगध्वंसो मरणम् ।

शरीरे नाव्याप्तिस्तदा तदभावात् । फलैकोन्नेयस्य तस्य फलासत्त्वेऽसत्त्वात् । यद्वा जीवनयोनियत्नजनकमनःसंयोगाश्रयत्वं जीवनम् । नचात्माश्रयश्चिकीर्षाजन्यभिन्नयत्नजनकत्वेन तद्वृत्तिजातिविशेषविशिष्टयत्नजनकत्वेन वा तदभिधानात् । सुषुप्तावपि तज्जनकत्वमस्त्येवेति नाव्याप्तिः । जनकत्वञ्च फलोपधानमिति न मृतशरीरातिव्याप्तिः । इदञ्च जीवनमात्मनो बोध्यम् । शरीरस्य सुषुप्तौ मनःसंयोगविरहस्यापि सम्भवेनाव्याप्त्यापत्तिरिति वदन्ति ।

ज्ञानजनकेति । संयोगध्वंसमात्रं घटपटसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तमिति मनःपदम् । तथापि पक्षमनःसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिरिति ज्ञानजनकेति । जीवनध्वंसेऽतिव्याप्तिरित्यजनकान्तं स्पन्दविशेषणम् । न च विभागजन्येति व्यर्थम् । स्पन्दस्य तदजनकत्वेनासम्भववारणार्थत्वादित्येके । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्याभावादित्यन्ये । न चैवमन्त्यमनःपदं व्यर्थम् । तादृशघटादौ तादृशचक्षुःसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिवारकत्वात् । न चैवमप्याद्यमनःपदं व्यर्थम् । यत्र प्रत्यक्षजनकाच्छरीरस्पन्दमात्राद्विभागो जातस्तेन च मरणात्मकतादृशसंयोगध्वंसो जनितः तत्राव्याप्तिवारकत्वात् । मरणकालीनस्पन्देऽपि दिगादिना समं मनसः संयोगजननादव्याप्तिवारणाय प्रथमं ज्ञानजनकपदम् ।

ननु द्वितीयं ज्ञानजनकपदं स्वरूपयोग्यतापरं फलोपधानपरं वा । नाद्यः । शरीरमनःसंयोगत्वेन स्वरूपयोग्यतया पक्षमनःसंयोगोऽपि तथेति न ध्वंसमादाय जीवनदशायामतिव्याप्तेर्नान्त्यः । अजनितज्ञानजनितचरमदुःखमनःसंयोगध्वंसे मरणरूपेऽव्याप्तिरिति चेत् । न । दुःखस्य स्वविषयसाक्षात्कारजनकत्वनियमेन फलोपधानस्य सत्त्वात् । ज्ञानपदं विशेषगुणपरमित्यन्ये ।

ननु चक्षुरादावतिव्याप्तिरिति चेन्न । अन्त्यज्ञानजनकपदस्य जन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितकारणताश्रयपरत्वादेव द्वितीयमनःपदं प्राणनिष्ठसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय बोध्यम् ।

ननु प्रथमज्ञानजनकपदं फलोपधानपरं स्वरूपयोग्यतापरं वा । नाद्यः । सुषु-

प्तिदशायां कदाचिदन्यदापि कदाचिज्जीवद्दशायामतिव्याप्तेः। नान्यः। आत्मनो योगत्वेनैव तद्योग्यतया मरणकालीनस्पन्दस्यापि तादृशसंयोगजनकत्वेनाव्याप्त्यापत्तेरिति चेन्न। प्रथमज्ञानपदस्य विशेषगुणपरतया सुषुप्त्यादौ च जीवनयोनियत्नादिजनकत्वेन फलोपधानसत्त्वात्।

ननु जन्मान्तरानुवर्त्तमानतादृशसंयोगध्वंसमादाय जीवनेऽपि मृतव्यवहारापत्तिरिति चेन्न। जीवच्छरीरे तदसत्त्वादेव तदनापत्तेः। ध्वंसस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वनियमात्। नचात्मनिष्ठतादृशसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तस्यापि लक्ष्यत्वात्। अतएव तमादायात्मन्यपि मृतव्यवहारः। प्रेत्यभावस्यात्मनिष्ठत्वेनोक्तत्वात् तद्धर्म्मत्वनिश्चयाच्च। नचैवमात्मनि जन्मान्तरानुवर्त्तमानध्वंसमादाय जीवद्दशायां मृतव्यवहारोऽस्त्विति वाच्यम्। यच्छरीरसाध्यज्ञानजनकमनःसंयोगध्वंसो यत्रात्मनि तच्छरीरावच्छेदेन तस्य तद्व्यवहारहेतुत्वात्। मनोविशेषितः संयोगध्वंसो विवक्षितो मनसि च स्वोपलक्षित इति न तत्रातिप्रसक्तिः।

ननु शरीरनाशजन्ये मरणेऽव्याप्तिः स्यान्न तादृशध्वंसस्य शरीरावृत्तेरिति चेत्। तत्र शरीरे मृतव्यवहाराभावेन तदसत्त्वेऽप्यदोषात्। आत्मनि तु तद्व्यवहारस्तत्र च तत्सत्त्वमस्त्येव नतु मृतशरीरे। हस्ताद्यवयवविगमाद् यत्र खण्डशरीरमुत्पन्नं तत्र मृतव्यवहारो न स्यात्। तादृशध्वंसस्य तत्रावृत्तेरिति चेन्न। तत्र मृतव्यवहारस्य गौणत्वादित्याहुः। तत्र तद्वृत्तिरनन्यगत्याङ्गीक्रियत एवेत्यप्याहुः।

न च शरीरमनोयोगे सत्येव यत्र प्राणोत्क्रमणान्मरणं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्। जन्यात्मविशेषगुणोपधानविशिष्टमनोयोगाभावस्य विवक्षितत्वात्। विशेषगुणाभावाधीनविशिष्टाभावस्य तत्रापि सत्त्वादिति यत् तच्चिन्त्यम्। तादृशविशिष्टाभावे विभागजन्यत्वानन्वयात्। ध्वंसस्यैव विभागजन्यत्वात्। वस्तुतः शरीरमनोयोगे सत्येव तत्र मरणमित्यत्र मानाभावात्। प्राणोत्क्रमणकालेऽपि स्पर्शवद्वेगवत्प्राणसंयोगाददृष्टवदात्मसंयोगाद्वेर्वा मनःक्रियासम्भवेन जन्यविभागजन्यमनःसंयोगसम्भवादिति दिक्।

एतच्च प्रसङ्गान्मरणव्यवहारौपयिकतल्लक्षणाभिप्रायेणोक्तम्। प्रस्तुते प्रकृतसाध्यव्याप्ये हेतूपन्यासे व्यर्थविशेषणत्वात्। तथाच ज्ञानजनकमनःसंयोग-

मादिभ्यः। प्रसिद्धशरीरवत्। न चैते सन्दिग्धासिद्धाः। आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात्। सोऽपि मूले निषिक्तानामपां दोहदस्य पार्थिवस्य धातोरभ्यादानात्। तदपि

---

(१३८) स्वप्नवहनाड़ीमनःसंयोगजन्यं ज्ञानं स्वप्नः। तदसंयुक्तमनःसंयोगजन्यं ज्ञानं जागरणम्। रोगो धातुवैषम्यम्। चिकित्सा भेषजप्रयोगः। सजातीयानुबन्धः सजातीयस्नेहः। स च ज्ञानरूपतया यद्यपि न शरीरधर्म्मः तथापि तेन तद्ध्वंसजनकचेष्टोपलक्ष्यते

ध्वंसमात्रमेव लिङ्गतया बोध्यम्। न च तत्रापि व्यर्थविशेष्यत्वं तादृशसंयोगस्यैव व्याप्यत्वादिति वाच्यम्। यन्निष्ठापत्तिरूपितेति न्यायात् ध्वंसनिष्ठव्याप्तिग्रहस्य विशेषणं विना अभावाद्विशिष्टे तद्ग्रहात् नीलधूमवदेकनिष्ठावच्छेदकद्वयोपस्थितावेव लाघवाद्यवतारात्। अन्येत्विदं व्यवहारौपयिकमनुमित्यौपयिकञ्च। न च व्यर्थविशेषणता। अखण्डाभावे तस्यादोषत्वादित्याहुः।

(१३८) स्वप्नवहेति। स्वप्नवहसंज्ञिका या नाड़ी तन्मनःसंयोगजन्यमित्यर्थः। तेन नात्माश्रयः त्वाचतत्साक्षात्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय मनःपदम्। ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदम्। अत्र स्वप्नवहेत्युपलक्षणं न व्यावर्त्तकमित्याहुः। अत्रापि व्यवहारौपयिकमिदं जन्यज्ञानमात्रमेव प्रकृतसाध्यव्याप्यतयाद्यङ्गत्वेन बोध्यम्। यद्यपि तदप्यात्मधर्म्म इति स्वरूपासिद्धि स्तथापि तदवच्छेदकत्वं लिङ्गम्। अवच्छेद्यावच्छेदकभावसम्बन्धेन तस्यापि तद्धर्म्मत्वाद्वा न दोषः।

तदसंयुक्तेति। अत्र संयोगपदं चिन्त्यम्। नन्वत्र व्यर्थविशेषणत्वविशिष्टलिङ्गत्वे जन्यज्ञानमात्रस्यैव तथात्वे पूर्व्वहेत्वभेद इति चेत्। न। अत्र ज्ञानपदस्य प्रत्यक्षात्मविशेषगुणपरत्वादन्यथा ज्ञानाभावदशायामव्याप्तेः। एवञ्चात्मविशेषगुणावच्छेदकत्वमात्रं लिङ्गमिति नोक्तदोषः। धात्विति। विषमधात्वधिकरणत्वमित्यर्थः। भेषजप्रयोगश्चिकित्सेत्यन्वयः। सचेति। यद्यपि पूर्व्वोक्तसम्बन्धेन तस्यापि तद्धर्म्मत्वमन्यथा पूर्व्ववाप्यगतेः। तथाच किं चेष्टोपलक्षणेन। न च

वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणादिभ्यामिति। अन्यथा कारणं विना कार्य्यानुत्पत्तिप्रसङ्गे सर्व्वमिदमामूलविशीर्णमा-

---

आध्यात्मिकवायुः प्राणाख्यः। वृक्षत्वादि(१३९)स्वप्नादिमद्वृत्ति-समानकालीनानेकवृत्तिप्राणिशरीरजातित्वात् गोत्ववदित्यत्र तात्पर्य्यम्। अभ्यादान मभ्यवहारोऽन्तर्नयनविशेषः। वृद्धिरवयवोपचयः। क्षतभग्नयोर्विभागविशेषविश्लिष्टावयवयोः संरोहणञ्च ताभ्याम्। वृक्षादे गिरिपाषाणेन व्यभिचारोऽभ्यादानहेतुवायोः प्राणत्वे मानाभावश्चेत्यत आह। आगमश्चेति।

नर्म्मदातीरसञ्जाताः सरलार्जुनपादपाः।
नर्म्मदातोयसंस्पर्शात् तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥
श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रोपसेवितः।

स्नेहस्य ज्ञानतया हेत्वविशेषणमाशङ्क्य तदुपलक्षणमिति वाच्यम्। सामान्यविशेषभेदादपि तद्भेदसम्भवात्। तथापि चेष्टायाः प्रत्यक्षत्वेन तत्र सन्दिग्धासिद्ध्युद्धारः सुकर इत्यभिप्रायेण तथोक्तम्।

(१३९) जीवनमरणादेः सुप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धं स्वप्नादि साधयति। वृक्षत्वादीति। आदिपदं लतादिसंग्रहाय। स्वप्नादिमत्त्वमुक्तसम्बन्धेन बोध्यमतो न बाधः। स्वप्नावच्छेदकवृत्तित्वं वा साध्यम्। समानेति। शरीरपदमन्त्यावयविपरं प्राणत्वे व्यभिचारवारणाय। न च प्राणिपदेनैव तदुद्धारः। प्राणित्वं हि ज्ञानजनकप्राणसंयोगाश्रयत्वम्। तच्च प्राणेऽपि संयोगस्य द्विष्ठत्वात्। एतेन प्राणिपदं व्यर्थम्। वृक्षादेः शरीरत्वासिद्धौ वृक्षत्वादेः शरीरवृत्तिजातित्वासिद्धिश्चेति दूषणद्वयमपास्तम्। घटत्वादौ व्यभिचारादाह प्राणेति। आदिपदग्राह्यजागरणगर्भे साध्ये व्यभिचाराभावेऽपि स्वप्नगर्भे साध्ये स्वप्नांशशून्यदेवादिशरीरविशेषवृत्तिजातौ व्यभिचारः स्यादिति समानकालीनेति। नचैवमपि देवतात्वे व्यभिचारो देवानामस्वप्नत्वा-

पद्येतेति संक्षेपः। आगमस्यात्वार्थे बहुतरोऽनुसन्धेय इति।

कथं पुनर्मानुषादिशरीरं पार्थिवम्। गन्धक्लेद-

इत्याद्यागम इत्यर्थः। ननु च तस्याधिकानिष्टपरत्वं बाधकं विना मुख्यान्यार्थपरत्वाभावादिति भावः।

पार्थिवमिति। (१४०) पृथिव्येकसमवायिकमित्यर्थः। पञ्च-

दिति वाच्यम्। जलीयशरीरादेरपि देवतात्वेन जलत्वादिना सङ्करेण तस्य जातित्वासिद्धौ जातिपदेनैव तन्निरासात्। नचैवं जलादावेव व्यभिचारः। तस्य स्वप्नादिमद्वृत्तित्वे बाधकाभावात्। नहि सर्व्व एव जलीयादिदेवाः स्वप्नरहिताः इत्येके। वस्तुतोऽन्यावयवीत्यत्र मात्रपदं देयम्। न च तोयादेः संसर्गिद्रव्यतयान्यावयवित्वाभावादेव नोक्तव्यभिचार इति वाच्यम्। जलीयशरीरादि सर्व्वथा द्रव्यान्तरानारम्भात् तथाभ्युपगमात्। अतएव प्रोक्तशरीरलक्षणं सङ्गच्छते।

ननु स्वर्गिनारकिशरीरवृत्तिजातौ व्यभिचार इति चेत्। न। नानास्वर्गशरीरादिवृत्त्येकजातौ मानाभावात्। चैत्रत्वादिवत् प्रत्येकशरीरवृत्तिजातौ च समानकालीनानेकवृत्तित्वाभावात्।

ननु तथापि गोपीगतादृष्टवशेन कायव्यूहश्रवणात् कृष्णत्वे चण्डिकाया बहुशरीरश्रवणात् चण्डिकात्वे रुद्रत्वादौ च व्यभिचार इति चेन्न। तत्राप्येकजातीयत्वे मानाभावात्। भावे वा तावद्भिन्नेति विशेषणात्। एतेन योगिनो भोगार्थं कायव्यूहश्रवणात् तद्वृत्तिजातौ व्यभिचार इति परास्तम्। वृद्धिः क्षतञ्चेति इन्द्वभ्रमं निवारयति। क्षत इति। प्राणत्वे इति। वायुनापि तत्सम्भवादिति भावः। तस्याधिकेति। द्वितीयाधिगमस्येत्यर्थः। एतच्चोपलक्षणम्। प्रथमागमस्य श्रुतिपरत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्।

(१४०) पञ्चभौतिकत्वेऽपि पृथिवीकारणत्वाभ्युपगमात् प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह। पृथिव्येकेति। समवाय इति। तथाच पञ्चभौतिकत्वमेवेति भावः।

पाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकमिति प्रसिद्धिः। सत्यम्। पञ्चानां कारणत्वमात्रेण न तु समवायितया। अथ तथैव किं न स्यात्। इत्थं द्व्यणुकादिप्रक्रमेण तावदारम्भ इति वक्ष्यते। तत्र यदि विजातीयपरमाणुभ्यः एकं द्रव्यमारभ्येत अगन्धमश्ममित्यापद्येत। एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वात्। आरम्भकत्वे

भूतोत्पादं यावदुक्तसंख्याप्रसिद्ध्या। अतो मानुषशरीरं तथास्ति नवेति पृथिव्युपादानकं द्रव्यं जलाद्युपादानकं नवेति संशयः। क्लेदः चरणम्। पाकः कुष्ठरम्। व्यूहः क्रिया। अवकाशो मुखादावन्नादिगत्यप्रतिबन्धकः। पञ्चानामिति। जलादिधर्म्माणां तद्गतत्वेनोपलम्भस्य संयुक्तसमवायेनाप्युत्पत्तेरिति भावः। अथेति। समवायिबाधकसत्त्व एव संयुक्तसमवायोपगमादिति भावः।

ननु पार्थिवाप्यपरमाणुद्वयजन्यस्य पक्षत्वे आश्रयासिद्धिः। पार्थिवपरमाणुद्वयजन्यस्य पक्षत्वे बाधकासिद्धिः। पक्षधर्म्मावच्छिन्नं साध्यव्यापकं गन्धवदजन्यत्वमुपाधिरित्यत आह। एकस्येति। गन्धान्तरासहकृतस्येत्यर्थः। पार्थिवद्व्यणुकत्वं द्व्यणुक-

---

ननु शरीरपदं परारम्भकद्व्यणुकत्वेन पक्षत्वमिति नोक्तदोष इत्यरुचेराह। पक्षधर्म्मेति। द्रव्यत्वावच्छिन्नेत्यर्थः। एतच्च निर्गन्धत्वे साध्ये पृथिवीगुणे साध्याव्याप्तेरुक्तम्।

ननु समवायादिसाहित्यादेकस्य नारम्भकत्वमित्यत आह। गन्धान्तरेति। पार्थिवद्व्यणुकत्वमिति। सत्तादौ व्यभिचारादाह सत्यन्तम्। पृथिवीपरमाणुद्वया-

सततोत्पत्तिप्रसङ्गात्। अपेक्षणीयाभावात्। अथानेकस्यापि कुत एवैतत् प्रसज्यते। समवायिकारणस्यापेक्षणीयत्वात्। न ह्यनपेक्षितं समवायिकारणमारभते इति चेत्। तदेतदत्रापि तुल्यम्।

मात्रवृत्तित्वे सति यद्याप्योपादेयवृत्तिः स्यान्निर्गन्धमात्रवृत्तिः स्यादिति विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वमिति भावः।

शङ्कते अथेति। एतद्गन्धादेः सततोत्पत्तिरूपं शङ्कित्वैव सिद्धान्तिमतमाह। समवायिकारणस्येति। उत्पाद्यस्य गन्धादेर्यत् समवायिकारणं द्व्यणुकादि तदनुत्पत्तौ तदभावादेव परमाणुगन्धादि न गन्धान्तरमारभते इत्यर्थः। स एव निराकरोति। तदेतदिति।

रब्धद्व्यणुकमात्रवृत्तिधर्म्मे व्यभिचारादाह। आप्येत्यादि। आपाद्ये मात्रपदमिष्टापत्तिवारणाय। विजातीयावयवारब्धे परेण निर्गन्धत्वाभ्युपगमात्। यद्यप्येवमगन्धमरसमित्यादिमूलोक्तापादनेऽपि परस्येष्टापत्तिः स्यात्। तथाच यस्य निर्गन्धत्वाभ्युपगमः स्वारसिकस्तस्यापि यदीदानीमेव तथाभ्युपगमस्येष्टापादनं कुर्य्यात् तदा तदिति मन्तव्यम्।

ननु पार्थिवाप्यद्व्यणुकवृत्तिसंयोगद्वित्वादौ व्यभिचारः। न च गुणान्यत्वे सतीत्यपि विशेषणम्। द्व्यणुकत्वादौ तदुभयद्व्यणुकान्यान्यत्वादौ च तथापि व्यभिचारादिति चेत्। न। द्व्यणुकपदस्य पृथिवीसमवायिकारणतया पृथिवीसमवायिकारणमात्रवृत्तित्वे सतीत्यर्थः। पृथिवीसमवायिकारणमात्रवृत्तित्वानभ्युपगमेऽपि परस्य तद्वृत्तित्वाभ्युपगमात्। न चैवं दृष्टान्तालाभः। पृथिवीजल-

न च तन्त्वादिगतानां रूपादीनामनेकेषामेवारम्भकत्वदर्शनादन्यत्रापि तथा कल्पयितुं युक्तम्। कारणानां सजातीयतया तत्र तथोत्पत्तेः। विजातीयानामारम्भकत्वेऽन्यथा भविष्यति। विपक्षे बाधकाभावात्। एतेनोष्णं जलं सुरभिः समीरण इत्याद्युपपद्यते। न। एकेन गुणेन गुणारम्भे जातिसङ्करप्रस-

---

ननु शरीरद्व्यणुकरूपगन्धादिकम् (१४१) अनेकमनेकरूपं गन्धारभ्यमवयविरूपगन्धादित्वात् पटरूपगन्धादिवदित्याशङ्क्य विजातीयानारभ्यत्वोपाधिना निराकरोति। न चेति। विजातीयाभ्यामनारम्भे बाधकं विनेयं प्रतीति भ्रान्ता स्यादिति भावः। एकेनेति। पृथिवीत्वं जलत्वादीनामन्योन्यात्यन्ताभावसमानाधि-

---

द्व्यणुकसमवायिकारणमात्रवृत्तिसंयोगत्वादेस्तथात्वादिति वदन्ति। तत्संयोगपार्थिवद्व्यणुकान्यतरत्वे व्यभिचारतादवस्थ्यात्। वस्तुतो निर्गन्धमात्रवृत्तीत्यनन्तरं वृत्तिपदं पूरणीयम्। तेन निर्गन्धमात्रवृत्तिर्वृत्तिः स्यादित्यापाद्यमतो नोक्तव्यभिचारः। द्व्यणुकत्वादेरपि निर्गन्धमात्रवृत्तिजलद्व्यणुकादिवृत्तित्वात्। नचैवं सत्तादावापाद्यसत्त्वेन व्यभिचाराभावात् सत्यन्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। पृथिवीजलद्व्यणुकोपादेयसंयोगवृत्तितत्संयोगत्वादौ व्यभिचारवारकत्वात्। न चैवमपि मात्रपदं व्यर्थम्। पार्थिवद्व्यणुकपूर्व्वोक्ततत्संयोगान्यतरत्वे व्यभिचारवारकत्वात्।

लिङ्गासङ्गतिमुद्धरति गन्धादेरिति।

(१४१) अनेकेति। परमाणुगन्धादौ व्यभिचारादाह। अवयवीति। विजातीयाभ्यामिति। तथाचानुभवबलादवश्यं विजातीयाभ्यामारम्भ इति भावः।

ङ्गात् । तथाहि गन्धवत्त्वाद् द्व्यणुकं पृथिवीजातीयं सांसिद्धिकद्रवत्वाशीतत्वाच्च तेजः स्यात् । अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वाच्च वायुः स्यात् । तदयं प्रमाणार्थः । गन्धवन्ति द्व्यणुकानि गन्धवद्भिरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते कार्य्यत्वे सति गन्धवत्त्वात् पार्थिवपरमाणु-

---

करणानामेकत्र सङ्करः स्यादित्यर्थः । न च पृथिव्या विजातीयमेव पाञ्चभौतिकं स्यादिति वाच्यम् । गन्धवत्त्वस्य पृथिवीत्वस्य व्यवस्थापकस्य तत्रापि सत्त्वात् । अन्यथा सर्व्वत्र विजातीयस्यैवारम्भकत्वे स्थूलपार्थिवस्य क्वचिदप्यनुपलम्भात् परमाणावपि पृथिवीत्वासिद्धौ भूतानां पञ्चत्वासिद्ध्यापत्तेरिति भावः । गन्धवद्भिरिति । समवायिभिरिति शेषः ।

ननु पार्थिवपरमाणुद्वयारभ्यस्य पञ्चत्वे सिद्धसाधनम् । विजा-

पञ्चत्वासिद्ध्यापत्तेरिति । तथाच पाञ्चभौतिकत्वबोध्यकामस्याप्रमाणत्वे किं शरीरतथात्वे मानमिति भावः । वस्तुतः पृथिवीत्वादेः परमाणुवृत्तित्वे तदारब्धे तदावश्यकतया सङ्करो दुर्वारः । परमाणुवृत्तिजातेरुपादेयद्रव्यवर्त्तित्वनियमात् । अत्राकाशस्य निःस्पर्शत्वात् विभुत्वाच्च द्रव्यानारम्भकत्वेन पाञ्चभौतिकत्वागमः कारणत्वमात्रपर एवाप्रमाणञ्चेति तत्त्वम् । समवायिभिरिति गन्धसमवायिभिरित्यर्थः । तथाच गन्धसमवायिभिरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते इति साध्यार्थः । तेन संयुक्तसमवायादिसम्बन्धेन गन्धवद्भि र्जलादिपरमाणुभि र्नार्थान्तरमिति भावः । न च घटादेः परमाण्वनारभ्यत्वाद्व्यभिचारः । साक्षात्परम्परासाधारणारम्भकस्य तु विवक्षितत्वात् । वस्तुतो गन्धसमवायिभिरेवारभ्यन्ते इत्येव साध्यमतो न दोषः । हेतौ द्व्यणुकपरं कार्य्यपदमित्यन्ये ।

द्दयारब्धद्व्यणुकवत्। विवादाध्यासिताः परमाणवो गन्धवन्त्येव द्व्यणुकान्यारभन्ते गन्धवत्त्वात्। ये पुनर्निर्गन्धान्यारभन्ते न ते गन्धवन्तः यथा निर्गन्धजलाद्यारम्भकाः परमाणवः।

तोयतदारब्धस्य पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः। सिद्धौ वा बाधः। सपक्षातिरिक्तानां सर्व्वेषामेव पक्षत्वम्। (१४२) यद्वा मानुषशरीरावयवपरम्परारम्भकं द्व्यणुकं न निर्गन्धसमवेतं गन्धवत्त्वात् सम्प्रतिपन्नवत्। यद्यपि शरीरपाञ्चभौतिकविप्रतिपत्तावर्थान्तरं तथाप्यगन्धवदारभ्यत्वादगन्धवत्त्वापादने यः कश्चिदेवमस्त्वित्याह तं प्रत्याह। विवादाध्यासिता इति। न च घटेन व्यभिचारः। पार्थिवः परमाणु र्नाप्यपरमाणुसमवेतद्रव्यसमवायिकारणं गन्धवत्त्वात्। सम्प्रतिपन्नवत्। यद्वा पृथिवीत्वं न जलसमवेतद्रव्यवृत्ति जलावृत्तिजातित्वात्। मनस्त्ववदिति विवक्षितत्वात्।

---

(१४२) नन्वेवं विपक्षस्यापि पक्षप्राप्तौ अंशतो बाध इत्यरुचेराह। यद्वेति। तथाच पक्षतावच्छेदकस्योभयसिद्धत्वात् नोक्तदोषः। अन्यथा साध्यतदभाववतः पक्षत्वविकल्पादनुमानमात्रोच्छेदापत्तिरिति भावः। जलीयशरीरारम्भकांशे बाधासिद्धीत्यत आह। मानुषेति। यदा मानुषस्यापि जलीयं शरीरं तदा एतन्मानुषेति बोध्यम्। यद्यपि गन्धवत्परमाणुत्वादिति हेतुविवक्षयैव नोक्तव्यभिचारः तथापि पाञ्चभौतिकत्ववादिनोऽपि शरीरे गन्धक्लेदादेरभ्युपगमात् तं प्रति सिद्धसाधनमेवेति प्रकारान्तरमाह। पार्थिवः परमाणुरिति।

संयोगत्वे व्यभिचारादाह साध्ये द्रव्यपदम्। हेतौ जातिपदं चिन्त्यम्।

नतु परेण शरीरे जलत्वपृथिवीत्वादेरभ्युपगमाज्जलावृत्तित्वमन्यतरासिद्धम्।

न च नैते गन्धवन्तः तस्माद् गन्धवन्त्येव द्व्यणुकान्यारभन्ते। न च दृष्टान्तासिद्धिः। अनियमारम्भे सजातीयाभ्यामपि आरम्भाभ्युपगमात्। अन्यथा निर्गन्धस्य जलादेर्नीरसस्यानलादेर्नीरूपस्य पवनस्यानुपलम्भप्रसङ्गः। एवं सांसिद्धिकद्रवत्ववन्ति द्व्यणुकानि तथाभूतैरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते। कार्य्यत्वे सति सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वात्। आप्यपरमाणुद्वयारब्धद्व्यणुकवत्। जलपरमाणवः शीतान्येव द्व्यणुकान्यारभन्ते शीतत्वात्। ये पुनरशीतान्यारभन्ते तेन शीताः यथाशीततेजोद्व्यणुकारम्भका इत्यादि स्वयमूह्यम्। तस्मात् सजातीयानामेवारम्भकत्वम्। न विजातीयानामिति स्थितम्। तथापि शरीरस्य कथं पार्थिवत्वनिश्चयः। इत्थं क्लेदादीनां परावृत्तावपि शरीरस्य प्रत्यभिज्ञानात्।

न च सङ्करभिया न तदनभ्युपगमात् चित्ररूपवज्जलादिविजातीयशरीराभ्युपगन्तारं प्रत्यनुमानमिति नोक्तदोष इति वाच्यम्। एवं सिद्धसाधनतापत्तिरिति चेत्। अत्र ब्रूमः। जलसमवेतस्यावयविनो यत् द्रव्यं समवायिकारणं तद्वृत्तित्वनिषेधः साध्यत इति सिद्धसाधनम्। तदभ्युपगन्तारं प्रत्येवानुमानमिति नासिद्धिः। जलेतरवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वादिति हेत्वर्थ इति नासिद्धिरित्यन्ये।

प्रत्यभिज्ञानादिति मूलम्। ननु शुष्के परिमाणाल्पत्वादन्यदेव तच्छरीरमिति चेन्न। तज्जात्यभेदावगाहनात् तदसिद्धेरित्याहुः।

गन्धस्य च यावद्द्रव्यभावित्वात्। घटवत्। यथाहि घटादौ पार्थिवक्लेदशोषदशयोरपि गन्धोऽनुवर्त्तते। शैत्यादयस्तु कुसुमाधिवासितजलादिगन्धवति वर्त्तन्ते तथा शरीरेऽपीति तद्वत् पार्थिवत्वमवधार्य्यते।

इन्द्रियमाह। इन्द्रियमिति। गन्धव्यञ्जकं यदिन्द्रियं तत् घ्राणम्। रूपाद्यव्यञ्जकत्वे गन्धस्यैव व्यञ्जकं

तथापीति। विजातीयानामनारम्भकत्वे मानुषशरीरं पृथिवीसमवायिकारणकमिति कुतो निश्चय इत्यर्थः। गन्धस्य चेति। (१४३) तद्वृत्तितयोपलभ्यमानस्य गन्धस्य बाधकं विना तदीयत्वादित्यर्थः। शैत्यादयस्त्विति। जलादिव्यावृत्तौ शैत्यादिज्ञानाभावात् तदनुवृत्तौ च तदभावात् तदौपाधिकत्वमित्यर्थः। पार्थिवत्वमिति। मानुषशरीरं पार्थिवं गन्धवत्त्वादित्यर्थः।

मनसि व्यभिचारवारणायाह। रूपादीति। (१४४) पार्थिवघ्राणे मानमाह। गन्धोपलब्धेरित्यादि। गन्धोपलब्धिः रसाद्युप-

---

(१४३) ननु संयुक्तसमवायेन तद्ग्रह इत्यत आह। तद्वृत्तितयेति। साक्षात्सम्बन्धे बाधकाभावादिति भावः।

गन्धवत्त्वादिति। गन्धयोग्यत्वादित्यर्थः। तेन चित्रगन्धानभ्युपगमाद्विजातीयगन्धवज्ज्ञानावयवारब्धनिर्गन्धशरीरे न भागासिद्धिः। वस्तुतस्तदन्यस्यैव पक्षत्वम्।

(१४४) रूपादीतीति। न चैवमप्यादिपदं व्यर्थम्। रसाव्यञ्जकत्वादिनापि व्यभिचारवारणात्। अन्यतरपरिग्रहेण हेत्वन्तरसूचनार्थत्वात्। गन्धोपलब्धीति। लौकिकगन्धसाक्षात्कार इत्यर्थः। रसादीत्यत्रादिपदं स्पर्शाव्यञ्जकत्वग्रहाय। अन्य-

यदित्यर्थः । गन्धोपलब्ध्या तावत्कारणमात्रं सिद्धम् । क्रियायाः करणनिष्पाद्यत्वनियमात् । तच्च प्राप्यकारि-जनकत्वे तदप्राप्तावजनकत्वाच्च द्रव्यम् । संयोगाश्रय-त्वात् । पार्थिवं गन्धवत्त्वात् । गन्धवच्च रूपाद्यव्यञ्ज-कत्वे गन्धस्याभिव्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जक-

---

लब्धाजनकशरीरसंयोगिकारणजन्या तदन्यसाक्षात्कारत्वात् । रूप-प्रत्यक्षवत् । न च दृष्टान्तासिद्धिः । अन्धकारस्थं गोलकं घट-साक्षात्कारकारणघटसंयोगाधिकरणतेजोवृत्तिघटसाक्षात्कारकारण-संयोगाधिकरणं रूपवत्त्वे सति घटसाक्षात्कारकारणत्वात् घटव-दिति संयोगिव्यावृत्तकारणसिद्धेः । तत्पार्थिवरसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकद्रव्यत्वात् । चम्पकाद्यधिवासाधिकरणवितत-

---

तरघटितं साध्यद्वयं विशिष्टे व्यर्थविशेषणत्वात् । रूपाभिव्यञ्जकत्वघटितञ्च न साध्यम् । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः । न चैवं चक्षुषार्थान्तरम् । जातान्धस्य गन्धसाक्षात्-कारानुपपत्तितस्तत्र बाधस्फुरणात् । न चैवं मनसार्थान्तरवारणाय रसादीति व्यर्थम् । तत्र तदस्फुरणदशायां तदभिधानात् । सिद्धसाधनप्रसङ्गाच्च । गन्धेन सिद्धसाधनवारणाय संयोगीति । न चैवं शरीरपदमपि व्यर्थम् । उद्देश्यप्रतीत्यर्थं तदुपादानात् । अतएव कारणपदमपि । यत्तु घ्राणेन्द्रियाधारनासापुटेन सिद्ध-साधनवारणाय शरीरपदम् । तस्य च तदवयवत्वेन संयोगित्वमिति । तच्चिन्त्यम् । तस्य स्वापरसाधूपलब्धिजनकत्वेनाद्यविशेषणनिरस्तत्वात् । न च रसे परकीयत्वं विशेषणम् । गौरवात् । तदन्येति । रसाद्यविषयकवहिर्विषयकलौकिकसाक्षात्-कारत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तेति । गोलकस्य शरीरसंयोगित्वाभावात् तदधिष्ठानस्या-न्यस्याभावादित्यर्थः ।

तैलवदिति। सर्व्वप्राणिनामिति प्राणिभेदेनेन्द्रिय-वैचित्र्यं निवारयति। यदि गन्धाभिव्यक्तौ सामर्थ्य-

---

द्रव्यवत्। कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जककुक्कुटोच्चारो न दृष्टान्तः। तस्य साक्षात्कारविषयरूपवत्त्वेन रूपाद्यभिव्यञ्जकत्वाभावात्। अतएव

अन्धकारस्थमिति। एतच्च बाह्यालोकेनार्थान्तरवारणाय। तदपि मानुष-गोलकं बोध्यम्। तेन मार्ज्जारादिनयनदण्डायमानतेजसा नार्थान्तरम्।

यत्तु तादृशतेजोघटसंयोगस्य स्वविषयकसाक्षात्कारकारणत्वेऽपि तस्य विषय-संस्कारकत्वाभावाद्घटसाक्षात्कारकारणत्वं नेति प्रथमघटपदेनैव तदर्थान्तरवार-णम्। न च तादृशतेजोगोलकसंयोगस्य घटसाक्षात्काराजनकत्वात् अन्यघट-पदेनैव तद्वारणम्। अञ्जनादेरिव तस्य चक्षुःसंस्कारकतया गोलकवृत्तेरिव तथात्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वादिति। तन्न। एवं सिद्धसाधनाभावेऽप्येतदनु-मानबलादेव तद्धेतुत्वसिद्ध्यार्थान्तरस्यापरिहारात्। अन्यथा बाह्यालोकेनार्थान्तर-वारणाय पक्षविशेषणानुपपत्तेः। तस्य विषयसंस्कृततया गोलकालोकालोक-संयोगस्याहेतुत्वादिति। तस्मान्मार्जारादिगोलकस्य पक्षवहिर्भाव एव युक्त इति। आकाशादिनार्थान्तरवारणाय तेजः पदम्।

ननु तेजोवृत्ति तादृशसंयोगाधिकरणमित्येवास्तु। न च प्राप्यकारित्वसाधनं तदुपादानाय तदुपादानमिति वाच्यम्। प्रस्तुतस्य दृष्टान्तासिद्धिनिवारणस्य तावतैव सम्भवे प्राप्यकारित्वसाधनेऽर्थान्तरादिति चेत्। अत्र प्राप्यकारितादृश-कारणजन्यत्वसाध्याभिप्रायेण दृष्टान्तासिद्धिरूपतया तामादाय दत्तेति तदभिप्राये-णेदमित्यन्ये। प्रसङ्गात् तत्साधनमित्यन्ये।

नन्वेवमपि द्वितीयं घटसाक्षात्कारकारणपदं व्यर्थम्। तेन विनापि प्राप्य-कारित्वसिद्धेरिति चेत्। न। तस्यैवोद्देश्यत्वादित्याहुः।

रूपवत्त्व इति। सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। पदादौ व्यभिचार-वारणाय घटपदम्। न चान्धकारोत्पन्नविनष्टे त्वचा साक्षात्कृते घटे व्यभिचारः। चाक्षुषत्वेन विशेषणात्। कारणत्वञ्च फलोपधानमतो न दोषतादवस्थ्यम्।

मस्ति पृथिव्याः किं न सर्व्वैव पृथिव्येवमित्यत आह। जलाद्यनभिभूतैरिति। अतएव श्लेष्माद्यभिभवे गन्धो न गृह्यत इति भावः। घ्राणमिति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः। तृतीयं पृथिवीकार्य्यमाह। विषयस्त्विति। यद्यपि

नवशरावस्थगन्धव्यञ्जकत्वेन जले न व्यभिचारः। (१४५) यद्वा गन्धसाक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजाति-मत्त्वादिति हेतुः। जलस्य गन्धव्यञ्जकत्वं जलत्वेनैव न तु तद्व्याप्य-जात्यन्तरेण। एतेनेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वेऽपि संयोगरूपप्राप्तौ मानाभावः। न च द्रव्यत्वेन तत्साध्यम्। तस्याप्यसिद्धेः। तथाच

तदप्यसाधारण्येन विवक्षितम्। अतो न शरीरेण व्यभिचारः। यत्तु रूपवत्त्व-व्याप्यघटसाक्षात्कारकारणतावच्छेदकत्वादित्यर्थः। तेन शरीरे न व्यभिचारः। तत्र तदेकशरीरत्वस्य वायवीयशरीरवृत्तेरिति। तच्चिन्त्यम्। एवमसिद्ध्यापत्तेः। तदवच्छेदकगोलकत्वस्य वायवीयगोलकेऽपि वृत्तेः। तेजःसंयोगस्य तेजस्यपि सत्त्वान्न तत्र व्यभिचारः। न च रत्नविशेषे व्यभिचारः। तस्य घटसाक्षात्कारहेतु-त्वात्। तत्प्रभायाञ्च साध्यसत्त्वात्। रसादीति। सत्यन्तं मनसि व्यभिचारवारणाय। नानाहेतुसूचनायादिपदम्। गन्धादौ व्यभिचारादाह द्रव्यपदम्। जलपर-माण्वादौ व्यभिचारादाह व्यञ्जकेति। रसाव्यञ्जकगर्भे हेतौ वायूपनीतजले शीत-स्पर्शव्यञ्जके व्यभिचारादाह गन्धेति। स्पर्शाख्यं व्यञ्जकत्वगर्भे च श्रोत्रे व्यभि-चारवारणाय तत्। न च तैजसशरीरनासापुटे रसाव्यञ्जकत्वगर्भे व्यभिचार इति वाच्यम्। स्पर्शव्यञ्जकत्वमात्रे तात्पर्य्यात्। रूपवत्त्वे रूपादिमत्त्वे। रसस्य रसादेरित्यर्थः।

(१४५) मूलस्य दृष्टान्तानुरोधाद्धेत्वन्तरमाह। यद्वेति। घ्राणे व्यभिचार-वारणायासाधारणेति।

शरीरमपि विषयः न तथापि शरीरत्वेनैव तदसाधारणं पुरुषार्थसाधनमिति दर्शयितुं तदेव रूपं तस्य दर्शितम्। वक्ष्यमाणे तु विषयत्वमेवासाधारणमतस्तदुच्यते।

द्व्यणुकादिर्यस्य प्रक्रमस्य स तथोक्तः। तेनारब्धो निष्पादितः। मृत्त्वं मृत्तिकात्वम्। पाषाणत्वं प्रस्तरत्वं स्थावरत्वम्। उद्भित्त्वं सामान्यविशेषः। तन्मृत्तिकात्वं केषु वर्त्तत इत्यत आह। तत्रेति। मृद्विकारा मृत्तिका रूपविकाराः। के पाषाणा इत्यत आह। उपलेति।

गन्धव्यञ्जकत्वं गन्धघ्राणसन्निकर्षेण व्यभिचारि। गन्धोपलब्धेः कारणजन्यत्वानुमितौ च दृष्टेनार्थान्तरम्। न च द्रव्यकरणिकेति साध्यं शरीरेण सिद्धसाधनात्। नाप्यसाधारणाद्रव्यकरणिकेति साध्यम्। मनसः साधारण्ये सुखसाक्षात्कारासाधारणत्ववदस्यापि अविरोधात्। न च शरीरभिन्नत्वेन साध्यं विशेषणीयम्। मनसा त्वचा वा सिद्धसाधनात्। शरीरमात्रकरणकक्रियायां व्यभिचारश्चेत्यपास्तम्।

ननु द्रव्यत्वव्याप्यपदं व्यर्थम्। न च जले व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम्। शीतलशिलादिनिष्ठायोग्यजलसम्बन्धेऽपि नवशरावगन्धानभिव्यक्ते स्वत्वे तदनवच्छेदकतया जातिपदादेव तद्वारणात्। न च गन्धमादाय गन्धे व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम्। अतीन्द्रियगन्धानभिव्यक्ते स्वत्वादपि गन्धविशेषत्वोपाधेरेव तथात्वात्। द्वितीयव्याप्यपदस्य तथापि व्यर्थत्वाच्च। न च जातिपदं धर्म्ममात्रपरम्।

उपला ग्रावाण: । मणयो: माणिक्यादय: । वज्रं हीरकम् । आदिग्रहणाद् गैरिकादय: । स्थावरा इति । वृक्षा: पुष्पफलवन्त: स्कन्धशाखिन: । तृणान्युलपादीनि । ओषध्य: फलपाकान्ता: कलमादय: । गुल्मा भाटा: । लता: कुष्माण्डीप्रभृतय: । अवताना: केतक्यादय: । वनस्पतयो विना पुष्पं फलिन: । अत्र च शरीरग्रहणेन तदवयवा मांसास्थ्यादय: तद्विकाराश्च क्षीरवृक्षादय: संगृहीता: । इन्द्रियग्रहणेनैव तदवयवा: विषयग्रहणेनैव द्व्यणुकादय: पाषाणग्रहणेनैव हरितालादय: स्थावरग्रहणेनैव पत्रपुष्पादय: तृणग्रहणे-

---

मांसास्थ्यादय इति । मांसवदस्थ्यवच्छेदेनापि सुखाद्यनुभवात् तस्यापि अवयवत्वमिति भाव: ।

अतो जल एव व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । योग्यजलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वव्याप्यतया तथापि व्यभिचारादिति चेत् । अत्र जातिपदं धर्ममात्रपरम् । अन्यथा कुक्कुटोच्चारादिदृष्टान्तस्यापि साधनवैकल्यापत्तेः । अयोग्यतत्सम्बन्धेन तदनभिव्यक्तेः । तत्रापि योग्यतादिघटितोपाधेरेव तदवच्छेदकत्वात् । न च तद्वृत्तिजाते र्योग्यसंस्थानमात्रव्यङ्ग्यत्वमिति वाच्यम् । द्वित्वादिवत् बाधकाभावेन द्व्यणुकादिवृत्तित्वात् । एवञ्च जल एव व्यभिचारवारणाय तत् । न चैवमपि दोषतादवस्थ्यम् । द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यपदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यघटितद्रव्यत्वव्याप्यपरत्वात् । न च तैजसादिशरीरनासापुटे व्यभिचारः । तद्भिन्नत्वेनापि विशेषणात् । एतेन तादृशद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव हेतुः जले तु योग्यजलत्व-

नैव तालादयः वृक्षग्रहणेनैव काष्ठादयः ओषधिग्रहणेनैव तद्विकारादय स्तैलतण्डुलादयः।

ननु कोऽयं द्व्यणुकादिप्रक्रमो द्व्यणुके एव प्रमाणाभावात्। त्रसरेणवस्तावत् प्रत्यक्षसिद्धाः। ते च चाक्षुषद्रव्यत्वादेव महान्तो द्रव्यस्य चाक्षुषतां प्रति रूपविशेषवन्महत्त्वस्यापि कारणत्वादन्यथा दूरदूरतरादौ तत्प्रकर्षानुविध्यनुपपत्तेः।

महत्त्वे सति रूपवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च ते सावयवाः कार्य्याश्च। अन्यथा सावयवगतसंख्याद्यनुपपत्तौ महत्त्वानुपपत्तेः। नित्यत्वे प्रकर्षकाष्ठाप्राप्तात्पीभावस्य महत्त्वविरोधात्। न च त्रसरेण्ववयवा अपि सावयवाः। तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावात्। नहि त्रसरेणुवत् तेऽपि महान्तो रूपविशेषवतां महतां चाक्षुषत्वप्रसङ्गात्। यद्यपि च ते महत्त्वव्यावृत्तेरणुपरिमाणा निरवयवत्वाच्च प्रचयवञ्चिता स्तथापि बहुत्वान्महत्कार्य्यद्रव्याण्यारप्स्यन्ते। तथाच परमाणव एव त्रसरेण्ववयवा इति कुतो द्व्यणुकम्। उच्यते।

स्रुपाधिरवच्छेदकः। कुक्कुटोच्चारादौ च जातिरिति निरस्तम्। द्रव्यत्वव्याप्यपदवैयर्थ्यापत्तेश्च। जलत्वेनैवेति। जलत्वघटितधर्म्मेणैवेत्यर्थः।

महत: कार्य्यनियमात् द्व्यणुकसिद्धिः। अन्यथा परमाणुभिरेव बहुत्वसंख्योत्पत्तेर्महद्द्रव्यारम्भे गोघटादेरपि तैरेवारम्भसम्भवादान्तरालिकाल्पाल्पतरादिकार्य्योपलम्भविरोधात्। तथाहि त्र्यणुकवदनुपलक्षितरेखोपरेखो गोघटादिरपि स्यात्। तथाच संस्थानभेदानुपलम्भे तदभिव्यञ्ज्य घटत्वादिकमपि नोपलभ्येत। न चारभ्याप्यारभन्ते इति तदुपालम्भोपपत्तिः। मूर्त्तानां समानदेशताविधानात्। न्यूना-

---

महत इति। महावयवारभ्यत्वं नोपाधिः। (१४६) महत्त्वस्य वैयर्थ्यात्। आन्तरालिकेति। घटे नष्टे कपालशर्कराचूर्णादिकार्य्यं नोपलभ्येतेत्यर्थः।

ननु परमाणुभिः साक्षाद् घटानारम्भेऽपि तदवयवपरम्पराद्वारा महावयव्यारम्भे नोक्तदोष इत्याशङ्क्य निराकरोति। न चेति। यद्यप्यारभ्यारम्भकत्वपक्षे अवयविनमारभ्यैव परमाणुर्महावयव्यारम्भक इति सिद्धौ त्रसरेणोः सावयवारब्धत्वं सिध्य-

---

(१४६) महत्त्वस्येति। न च साधनव्यापकत्वपरिहारार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। व्याप्यवद्व्यापकेऽपि वैयर्थ्यात्। तत्त्वेन व्यापकताग्रहाभावादित्येके। वस्तुतोऽनुकूलतर्काभावान्न साध्यव्यापकत्वग्रह इति बोध्यम्।

यद्यपि येन पूर्ववत् द्व्यणुकस्य खण्डयित्वा प्रसाधनात् पुनरुक्तोऽयमारम्भस्तथापि दोषान्तरदानायाधुनोक्तमित्याहुः। सिध्यत्येवेति। न च रेखाद्युपलम्भान्यथानुपपत्त्या महावयविनि तथात्वेऽपि त्रसरेणौ तदभावात् साक्षात् परमाण्वार-

धिकदेशतया समानदेशत्वे अविरोध इत्यपि नास्ति। न्यूनदेशता हि यत्र नास्ति तत्राधिकदेशत्वस्य स्थितिं मा विरौत्सीत् स्वदेशे तु विरुध्यादेव। तत्राप्यविरोधित्वे मूर्त्तत्वं जह्यात्। अवयवरूपादिवत्। संयोगिन्यपि वा देशे न्यूनाधिकदेशतया समानदेशत्वाविरोधः स्यात्। न चोदञ्चनादिच्छन्नदेशे घटादिः संयोगेन वर्त्तते।

त्येव। तथापि सोऽपि पक्षो निराकर्त्तव्य एवेति दूषणान्तरमुक्तम्। उदञ्चनं शरावः।

नन्वेकत्र घटे आलोकेन्द्रियादिसंयोगदर्शनाद् व्यभिचारः। न च कठिनयोर्मूर्त्तयोरसमानदेशत्वम्। एकत्र भूतले घटतदवयवसंयोगदर्शनात्। मैवम्। घटो यदि परमाणुवृत्तिः स्यात् प्रत्यक्षद्रव्यं न स्यात्। घटो वा न स्यादित्यापादनार्थत्वात्। न चामहत्त्वमुपाधिः। साधनव्यापकत्वात्। मूर्त्तयोरेकसमवायिदेशता नास्ति इति नियम इत्यन्ये।

प्यत्वमेवास्त्विति वाच्यम्। निरुपधिसहचारात् तथा नियमादिति भावः। सोऽपीति। आरभ्यारम्भपक्षोऽपीत्यर्थः। शराव इति। शरावविशेष इत्यर्थः। तथाच घटशरावोदञ्चनादीनामिति पञ्चमटीका गोबलीवर्द्दन्यायेनेति बोध्यम्। अन्ये तु तत्र योगादूर्द्ध्वगमनशीलवस्तुपरत्वमत्र कृत्वा शरावपरत्वमित्याहुः।

घटो यदीति। परमाणुरूपादिकं दृष्टान्तः। द्व्यणुके व्यभिचारादाह। प्रत्यक्षेति। सत्त्वादौ व्यभिचारादाह द्रव्यपदम्। साधनेति। आकाशादौ साध्याव्यापकत्वमपि बोध्यम्। मूर्त्तयोरिति। परिमाणवतोरित्यर्थः। एकदेत्यपि देयम्।

कथं तर्हि चरमादितन्त्वपकर्षणे स्वल्पतरतमादिपटोपलम्भ इति चेत् । न । प्रतिबन्धकविगमेऽवस्थितसंयोगेभ्यः खण्डपटोत्पत्तेः । आद्यादितन्त्वपकर्षणे त्वयाप्येषैव रीतिरनुसरणीया । तदा हि द्वितन्तुकादिकपटकार्य्यात् न समस्तकार्य्यविनाशे खण्डपटानुत्पत्तौ च तन्त्वतिरिक्तं न किञ्चिदुपलभ्येत ।

नन्वेष विचारो द्व्यणुकेष्वपि समानः । तैरपि बहुभिः

कथं तर्हीति । पटनाशे (१४७) सति तदवयवतन्तूनामेवोत्पत्त्यापातादिति भावः ।

ननु पूर्व्वपूर्व्वपटसहकृताग्रिमाग्रिमतन्तूनां पटारम्भे सति तन्त्वपकर्षणात् पूर्व्वपटोपलम्भ उपपद्यत एव । मैवम् । द्वितन्तुकपटे केवलं तन्त्वारभ्यत्वदर्शनात् । अन्यत्रापि तन्तुभिरेव पटारम्भ इत्याशयात् । प्रतिबन्धकेति । प्रतिबन्धकोऽत्र महापट एव । अत्र यद्यपि प्रतिबन्धकाभावस्य संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वान्महापटोत्पत्तेः प्रागपि खण्डपटो जायते तथापि दृढ़तरवेमाद्यभि-

---

तेनैकत्र कपाले कालभेदेन घटयोर्वृत्तौ न विरोधः । न चैकतन्तुकपटस्यासमवायिकारणसंयोगाश्रयांशुसमवेततया व्यभिचार इति वाच्यम् । तदनभ्युपगन्तृमतेनोक्तत्वात् । एतदस्वरसादेवान्य इत्युक्तमित्यप्याहुः ।

(१४७) पटनाश इति । तथा चैकत्रैव तन्तौ द्वितन्तुकादिनानापटसमवायिताभ्युपगन्तव्येति नोक्तनियम इति भावः । नन्विति । तथाचाग्रिमपटस्य पूर्व्वपटाग्रिमतन्तूनामसमवेततया नारभ्यारम्भकवादो नव्यानां नियमभङ्ग इति भावः ।

यदि कार्य्यद्रव्यमारभ्येत घटादयोऽप्यारभ्येरन्। तथा-चान्तरालिककार्य्यपरम्परानुपलम्भप्रसङ्गः। अपरैस्त्र-सरेणुरेवारभ्यत इति नियमः। परमाणुभिरपि स एवारभ्यत इति तुल्यम्। विशेषो वक्तव्यः। उच्यते। यथाहि अवयवावयविप्रसङ्गः परमाणुषु विश्राम्यति तथायमवयवसंख्यापकर्षः क्वचिद्विश्राम्येत। न च वित्व मपकर्षकाष्ठा द्वित्वैकत्वयोः सम्भवात्। तन्नैक-

---

घातात् खण्डपटे नष्टे महापट उत्पाद्यते इत्याहुः। यथा हीति।

ननु हेतुहीनात् दृष्टान्तमात्रात् न साध्यसिद्धिः। द्वितन्तुकेनान्यथासिद्धिश्च। यज्जातीयमारम्भकं तज्जातीयद्वयमप्यारम्भकमिति व्याप्तिश्च स्वतोऽप्यसिद्धा। द्व्यणुकद्वयेनारम्भानभ्युपगमात्। मैवम्। अणुत्वं कार्य्यवृत्तिपरिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात्। महत्त्ववत्। परमाणवो न महाद्रव्यारम्भकाः नित्यद्रव्यत्वात्। व्योमवदित्याशयात्।

द्वितन्तुकेति। तथाच पूर्व्वपटस्य नाग्रिमपटसमवायिकारणत्वमिति भावः। तथापीति। तथाच नानापटस्यैकदा सत्त्वादेव नैकदेशसमवायत्वमिति भावः। अणुत्वमिति। अणुपरिमाणवृत्तिजातिविशेष इत्यर्थः। परममहत्त्ववृत्त्युत्कर्षरूपजातौ व्यभिचारादाह साक्षादिति। साक्षाद्व्याप्यत्वं जातेरेवेति जातिपदम्। परमाणव इति। आरम्भकत्वं समवायिकारणत्वमतो न कालादौ व्यभिचारः। साध्ये द्रव्यपदं अखण्डाभावेन व्यर्थमित्याशयेनोक्तम्। हेतौ च द्रव्यादि चिन्त्यम्।

मनारम्भकम्। अवयवसंयोगानुपपत्तौ असमवायिकारणाभावात्। अनेकसंख्याभावे चावयविनोऽवयवापेक्षयाधिकपरिमाणानुपपत्तेः। अवयवापेक्षया चावयविनोऽधिकपरिमाणत्वनियमात्। एकस्य चावयवस्य विभागानुपपत्तौ तत्कार्य्यस्य विनाशासम्भवे नित्यत्वप्रसङ्गादिति।

तथाच द्वित्व मपकर्षपर्य्यन्त स्तदादि रयमारम्भः। तच्च द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारब्धं कार्य्यं न महत्। तथात्वे तस्य कारणाभावात्। तदपि द्व्यणुकं यदि त्र्यणुकं नारभेत, यदि च द्वित्वसंख्यायुक्तमारभेत, उभयथापि तदुत्पादनवैयर्थ्यं स्यात्। तस्मात् तेन महद्द्रव्यमारभ्यमाणं बहुत्वसंख्यायोगि नैवैवेति नियमः। न च द्व्यणुकवत्परमाणवोऽपि बहुत्वमाश्रित्य महत्कार्य्यमारभन्ते इति युक्तम्। अनियमारम्भस्य निषिद्धत्वात्। कारणकारणस्य कार्य्यकार्य्यजातीयानारम्भकत्वात्।

अनियमारम्भस्येति। त्रसरेणोः कस्यचित् द्व्यणुकेन कस्यचिच्च परमाणुभिरारम्भे नियतहेतुत्वं न स्यादित्यर्थः।

नन्वणुपरिमाणाश्रयत्वेन कारणानुगमः स्यादित्यत आह। कारणकारणस्येति। त्र्यणुककारणद्व्यणुककारणस्य परमाणोः

न हि तन्तवः पटमारभन्ते तत्कारणञ्चांशव इति। तस्माद्विवादाध्यासिताः त्रसरेणवो न निरवयवद्रव्यारब्धाः सावयवारब्धा इति वा। महत्त्वे सति कार्य्यत्वात्। उभयवादिसिद्धद्व्यणुकारब्धत्रसरेणुवत्। घट-

---

स्वकार्य्यद्व्यणुकस्य यत्कार्य्यं त्रसरेणुजातीयं तदारम्भकत्वं नास्तीत्यर्थः। यद्वारभ्यारम्भवादनिषेधाभिधायक एवायं ग्रन्थः। (१४८) तस्मादिति।

ननु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमहावयवारभ्यत्वमुपाधिः। तथाच त्रसरेणु र्नित्यद्रव्यारभ्यः द्रव्यारभ्यत्वे सति महदनारभ्यत्वात्। परमाणुगन्धवदिति प्रतिरोधः। अत्राहुः। अस्ति तावन्महत्त्वात्मकं कार्य्यम्। तत्प्रति कारणत्वं कार्य्यद्रव्यत्वेनैव गृहीतं

---

(१४८) अयं ग्रन्थ इति। यद्यप्येवं सावयवारब्धा इति साध्ये सिद्धसाधनं स्यादारभ्यारम्भकवादिना तथाभ्युपगमात् तथापि तद्वादं निषेधाभिप्रायत्वेऽप्यस्य परमाणुभिरेव त्रसरेणुरारभ्यते इति पूर्व्वपक्षोऽप्युपसंहारव्याजेन तस्मादित्यादिना परिहृत इति मन्तव्यम्।

साधनावच्छिन्नेति। एतच्च प्रथमसाध्ये व्योमादौ द्वितीयसाध्ये द्व्यणुकरूपादौ शुद्धसाध्यव्यापकत्वादुक्तम्। सत्प्रतिपक्षोत्थापकतामाह। तथाचेति। साध्ये द्रव्यपद मकिञ्चित्करम्। द्रव्यारभ्यत्वे सतीत्यस्य समवायिकारणकत्वे सतीत्यर्थः। यद्यप्यत्र द्व्यणुकगन्धादौ व्यभिचारस्तथापि विशेषादर्शनदशायामापाततः सत्प्रतिपक्षत्वम्। महत्त्वात्मकमिति। महदात्मकमित्यर्थः। कारणत्वमिति। समवायिकारणत्वमित्यर्थः। कार्य्येति। अन्त्यावयविभिन्नकार्य्यद्रव्यत्वेनेत्यर्थः।

वद्वेति। एवं तर्हि द्व्यणुकमपि न निरवयवद्रव्यारब्धं सावयवद्रव्यारब्धं वा। कार्य्यद्रव्यत्वात्। अनवस्थाप्रतिहतत्वादिति द्व्यणुकादिप्रक्रमसिद्धिः।

इति पृथिवी समाप्ता।

न च महत्त्वविशेषत्वेन जनकत्वं त्रसरेणौ व्यभिचारादित्यकारणकार्य्योत्पत्तौ विपक्षबाधकेन साधनस्य साध्यव्याप्यतया तदव्यापकत्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वात्। द्व्यणुकारब्धत्रसरेणावेव साध्याव्यापकत्वाद्वा। यद्वा त्रसरेणुर्न नित्यद्रव्यसमवेतः शब्दान्यत्वे सत्यस्मदादिवहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात्। पटवत्। न च पक्षसमवेतत्वमुपाधिः। अप्रत्यक्षवृत्तिप्रत्यक्षगन्धादौ साध्याव्यापकत्वादित्यत्र तात्पर्य्यम्।

ननु लाघवादवयवत्वेनैव तद्धेतुतास्तु। तथाच द्व्यणुकसिद्धिरिति चेत्। द्व्यणुकसाधनस्य प्रागेवोक्तत्वात्। तथाच द्व्यणुकवत् परमाणुभिरपि त्रसरेणुरारभ्यतां इत्यनियमारम्भपक्षे समाधानमिदम्। तत्रावयवत्वेन तद्धेतुत्वे परमाणुभ्यां द्व्यणुकं नारभ्येतेति तात्पर्य्यम्। विशेष एवेति। विशेषावच्छिन्न एवेत्यर्थः। व्यभिचारादिति। यद्यपि विशेषहेतुत्वस्योक्तत्वात् सामान्यतो व्यभिचारो न दोषस्तथापि महत्त्वमात्रेऽनुगतं कारणं न स्यात्। सामग्रीभेदकल्पने गौरवञ्चेति भावः। अनियमारम्भपक्षेऽपि द्व्यणुकाभ्युपगमादाह। द्व्यणुकेति। शब्दान्यत्वे इति। योगिज्ञानमादाय व्यभिचार इत्यत उक्तमस्मदादीति। सुखादौ व्यभिचारादाह। वहिरिति।

ननु तथापि सामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानमादाय व्यभिचारः पृथिवीत्वादौ च व्यभिचार इति चेन्न। अस्मदादीत्यादिना लौकिकप्रतिनियतवहिरिन्द्रियजन्यसाक्षात्कारविषयत्वस्योक्तत्वात्। यद्वा प्रतिनियतेति न देयम्। जातिमत्त्वे

अथेदानीमपो निरूपयति। अम्बाभिसम्बन्धादिति। अम्बं नाम सामान्यविशेषः। तेनाभिसम्बन्धादिति। पूर्व्ववद्व्याख्येयम्। तासां द्रव्यत्वसिद्धये गुणानाह। रूपरसेत्यादि। अत्र प्रमाणं सूचयति।

अम्बमिति। ननु करकासाधारणानुगतधीर्नास्ति। न च विलयनदशायां तत्राप्यनुगतप्रतीतिः। तस्य ततो द्रव्यान्तरत्वात्। स्नेहस्य क्वाचित्कत्वं किञ्चिद्धर्मनियम्यमिति जलत्वसिद्धिरिति चेन्न। जलत्वेऽपि तदर्थं जात्यन्तरकल्पनापत्तेः। स्वभावान्नियमश्च तुल्यः। (१४९) पृथिवीत्वं गुरुत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नं मेयत्वादिति चेत्। न। पृथिवीजलसाधारणजात्यार्थान्तरत्वात्। विपक्षे बाधकाभावाच्च। स्नेहादि-

---

स्तीति विशेषणान्नित्यद्रव्य-समवायिकारणकत्वाभावस्य साध्यत्वाद्वा न पृथिवीत्वादौ व्यभिचारः। न चेति। वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिरिति नात्माकाशादौ साध्याव्यापकत्वम्। अतएवाहाप्रत्यक्षेति। वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षेत्यर्थः।

(१४९) पृथिवीत्वमिति। आत्मत्वादिभेदेनार्थान्तरवारणाय वृत्त्यन्तं जातिविशेषणम्। सत्ताभेदेन तद्वारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति। घटत्वभेदेन तद्वारणाय साक्षादिति। तद्व्याप्यं जात्यव्याप्यत्वगर्भं साक्षाद्व्याप्यत्वं रसवत्त्वादावपीति तद्भेदेन तद्वारणाय जातीति।

ननु द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदं द्रव्यविभाजकपरमतो नोक्तदोष इत्यत आह। विपक्ष इति। द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्यत्र साक्षात्पदं भेदगर्भव्याप्यत्वसूचनाय। न च स्वोपादेयद्व्यणुकवृत्तीति व्यर्थम्। मनस्त्ववत् परमाणुमात्रवृत्तिजाति-

एते चेत्यादि । पूर्व्ववत् । यथा सूत्रकारवचनात् पृथिव्यां गन्धादयः सिद्धाः तथाप्स्वपि रूपादय इत्यर्थः ।

समवायिकारणतावच्छेदकतया जलावयविनि जलत्वसिद्धौ जलपरमाणुः स्वोपादेयद्व्यणुकवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमानिति चेन्न । स्नेहत्वस्य कार्य्याकार्य्यवृत्तितया कार्य्यतानवच्छेदकत्वात् । स्नेहवन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतया तत्सिद्धिरिति चेन्न । स्पर्शवन्मात्रवृत्तिसंयोगसमवायिकारणतयापि जात्यापत्तेः । अत्राहुः जलशब्दशक्तिग्रहो न व्यक्तिमात्रे न वा व्यक्तिविशेषे । अतिप्रसङ्गादननुगमाच्च । अतोऽनुगतधर्म्मसिद्धौ बाधकाभावात् तज्जाति-

---

मादाय दोषतादवस्थ्यात् । द्व्यणुकपदस्य द्व्यणुकादिपरत्वात् । उपादेयत्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारणं बोध्यम् । कार्य्याकार्य्येत्यत्र कार्य्यपदं सम्पातायातम् ।

जलशब्देति । न च कारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः न तु शक्यतावच्छेदकतयेति वाच्यम् । ततोऽपि हि न जातित्वसिद्धिः । किन्त्वनुगतधर्म्ममात्रसिद्धौ बाधकाभावाज्जातित्वं तत्तुल्यम् । तदिदमाह । अनुगतधर्म्मसिद्धाविति । अनित्येति । न च परमाणौ तदसिद्धिः । द्रव्यारम्भकपरमाणुत्वेन स्वोपादेय द्व्यणुकवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वस्य तत्रानुमानात् । न चैवं तस्य योग्यतावच्छेदकरूपवत्त्वे योग्यत्वापत्तिः । इष्टापत्तेः । नित्यस्नेहस्य प्रतिबन्धकतया सहकारिविरहेण तस्य तत्रानुपपत्तेः । एतच्च नित्ययोग्यस्य फलोपधाननियम इति मतमनभ्युपेत्योक्तम् । अन्ये तु अवच्छेदकत्वं न योग्यता परिभाषापत्तेः । किन्तु सहकारिविरहप्रयुक्तकार्य्याभाववत्त्वं तद्विशिष्टमवच्छेदकं वा । न च तत्परमाणौ नित्यस्य सहकार्य्यवश्यम्भावेन तदभावात् । तच्चाननुगतेषु दुर्ग्रहमित्यनुगतधर्म्मरूपावच्छेदकापेक्षा । तस्य चानुगतधर्म्मस्यातिप्रसङ्गो न दोषाय । स हि ज्ञातस्तथा ।

तथाच सूत्रम्। रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाश्चेति। यथा चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः पृथिव्यां तथाप्स्वपि। यथा पतनोपदेशात् पृथिव्यां गुरुत्वं तथा जलेऽपि। यथा चोत्तरकर्म्मवचनात् पृथिव्यां संस्कारः तथा तोयेऽपि। एवं गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे सिद्धे पृथिव्यादिव्यवच्छेदहेतून् विशेषानाह। शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शा इति। सहस्रशोऽग्निसंयोगिनोऽप्यपरावर्त्तमान मभास्वरं शुक्लमेव रूपं अप्सु व्यवस्थाहेतुः।

त्वम्। अनित्यस्नेहत्वं वा कार्य्यतावच्छेदकम्। करकायाञ्च शीतस्पर्शाज्जलत्वानुमानम्। न चासांसिद्धिकद्रवत्वेन प्रतिरोधः। तदसिद्धेः। अदृष्टविशेषात् तत्प्रतिबन्धेनानुपलम्भात्।

अपरावर्त्तमानमिति। अपरावर्त्तमानरूपत्वं शुक्लेतररूपानाधारत्वम्।

न चानित्यस्नेहकारणतावच्छेदकजलत्वानवकाले तस्यातिप्रसङ्गोऽवगतस्तत्सिद्ध्यनन्तरं जलत्वस्य परमाणुवृत्तित्वानुमानेऽतिप्रसङ्गावगमात्। तथाच तदवच्छेदेन सहकारिविरहप्रयुक्तकार्य्याभाव मवगत्य तदवगमाच्चात्र स दोष इति जलत्ववत्त्वेऽपि परमाणुर्न योग्य इति वदन्ति। तच्चिन्त्यम्। अतिप्रसक्तस्यानवच्छेदकत्वात्। अनतिप्रसक्तत्वगर्भं तन्नियतत्वावच्छेदकत्वमिति तदवच्छेदकत्वेऽनागतस्य जलस्य तथा सति परमाणुवृत्तित्वानुमाने धर्म्मिग्राहकमानबाधापत्तेः। अन्यथा दण्डत्वस्यापि अतिप्रसङ्गस्याप्यदोषत्वे तत्तदार्थादिविशेषणानुपपत्तेः।

नहि पार्थिवे स्फटिकादौ वर्त्तमानं युक्तमपि रूपमग्निसंयोगान्न परावर्त्तते । अपरावर्त्तमानमपि तेजसो भास्वरम् । तस्मादनेन विशेषेण रूपमप्सु व्यवस्थाहेतुः । एष च विशेषः पृथिवीरूपस्य पाकजत्वदर्शनेन तेजोरूपस्य भास्वरत्वकथनेन सूचितः । उक्तयुक्तेरेव जलादिरूपस्यापाकजत्वम् । पार्थिवा एव हि दृष्टभागाः क्वाथेन पच्यन्ते । एतेन रसो व्याख्यातः । नहि पार्थिवक्षीरशर्करादौ वर्त्तमानमपि माधुर्य्यं पाकेन

अनेनेति । (१५०) अपाकजाभास्वररूपं जललक्षणमित्यर्थः । एतेनेति । न च जले रसोऽसिद्धः । सौहित्यार्थिनां तत्पानानुपपत्तेः । न च सर्पाणां नीरसपवनाशनवत् तदुपपत्तिः । मानुषाणां सौहित्याय रसवत्येव पानादिति तर्कोपबृंहितं तत्प्रत्यक्षमेव रसे मानम् । तन्माधुर्य्यञ्च कषायद्रव्येण तद्व्यञ्जनात् । न च

उक्तरीत्या परमाणावपि सहकारिविरहप्रयुक्तकार्य्याभावसम्भवाच्च निःस्नेहस्य प्रतिबन्धकतया सर्व्वदा सहकारिविरहात् । तस्य गतत्वादपरावर्त्तमानत्वं पार्थिवरूपेऽपीत्यन्यथा व्याचष्टे । शुक्लेतरेति ।

(१५०) व्यर्थतया शुक्लभागमपहाय लक्षणमाह । अपाकजेति । प्रत्यक्षमेवेति । अत्र एवकारो नेतरव्यवच्छेदकः । किन्तु स्फुटसिद्धत्वद्योतकः । रसनेन्द्रियत्वस्य वहिरिन्द्रियत्वेन स्वव्यवस्थापक-गुणवत्त्वानुमानात् सरसत्वसिद्धेरित्याहुः ।

तन्माधुर्य्यञ्चेति । न च वैपरीत्यं केवलेऽपि जले मधुरिमेत्युपलम्भात् । वह्नीरसान्तरेऽपि सर्व्वप्राणिसाधारणी प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः ।

व्यावर्त्तते। इह तु सहस्रशः पच्यमानानामपि माधुर्य्यमेव। ईषत्स्वभावं तु तदपि तथैव। यत् पुनरम्बुसिन्धुभेदेन क्षारादिरसः पाथस उपलभ्यते स दशमूलीकषायस्येव पार्थिवद्रव्यौपाधिकः। कथमन्यथा तस्यैव घनपीतमुक्तस्य मधुर एव रसः। एवमपां स्पर्शः शीत

कर्कटीभक्षणानन्तरं तिक्तत्वानुभवात् तिक्तो रसः स्यात्। तस्या एव तिक्तरसवत्त्वात्। केवलेऽपि तत्फले तिक्ततोपलम्भात्। तदवयवे तिक्तरसोपलम्भात्। अवयवसजातीयस्यावयविनि वृत्तेः। यद्वा कर्कटीभक्षणेन रसनाग्रवर्त्तिपित्तक्षोभः क्रियते तदीयस्तिक्तो रसस्तत्रोपलभ्यते। तथाचापाकजजातीयरसवत्त्वं जललक्षणम्। शीत एवेति।

ननु श्रीखण्डे पार्थिवेऽपि शैत्यमनुभूयते। न च घर्षकजलस्यैव तत्। तदसम्भेदे तदननुभवादिति वाच्यम्। तच्छैत्योत्कृष्टशैत्यानु-

---

ननु मिष्टकर्कटीफले तदभावात् का गतिरित्यत आह। तदवयव इति। वृत्तं सन्निहितावयव इत्यर्थः। तस्याप्यवयविनः किमायातमित्यत आह। अवयवेति। यद्यपि तत्रावान्तरस्य विजातीयरसवत्त्वात् गुणविरोधेनानारम्भात् अवयवी न तज्जातीयगुणवान्। अतएव हरीतकी नीरसैवेति सिद्धान्तः। तथाचोक्तव्याप्तौ व्यभिचारोऽपि। तथाप्यवयवसजातीयरसस्यावयविवृत्तित्वेनोपलम्भादित्यत्र तात्पर्य्यम्।

यद्वा एतदस्वरसादाह। यद्वेति। एतच्च वैद्यकादवसेयम्। तथा चेति। अवयविनि पाकानभ्युपगमात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय जातिपदम्। यद्यप्येवमपि दोषतादवस्थ्यं तथापि पाकजजातीयान्यरसवत्त्वमित्यर्थः।

एव। क्वचित्तु सन्नपि तेजःस्पर्शाभिभवान्नोपलभ्यते। तदपगमे पुनरुपलब्धेरिति। तदेभिर्विशेषैः रूपरसस्पर्शा अप्सु व्यवस्थापका इत्युक्तम्।

स्नेहस्तु स्वरूपत एवेत्यत आह। स्नेहोऽम्भस्येवेति। इह केचिदाहुः। न स्नेहो जलधर्म्मः तैलादिवज्जलेऽनुपलब्धेः। नापि पृथिव्या विशेषगुणः। सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वात्। तस्मात् पार्थिवविशेषेषु

भवात्। अत्राहुः। श्रीखण्डक्षोदेन घर्षकजलस्योत्कृष्टं शैत्यं व्यज्यते। यद्वा श्रीखण्डान्तर्वर्त्तिजलस्यैव घर्षणाद्बहिर्भूतस्य शैत्यमनुभूयते।

सर्व्वेति। स्नेहो यदि (१५१) पृथिवीविशेषगुणः स्यात् घटवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमान् स्यादित्यर्थः।

ननु सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वेऽपि नैमित्तिकद्रवत्ववत् पृथिवीसामान्यगुणः स्नेहोऽस्तु। यद्वा सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वेऽपि तद्विशेषगुणः स्यात्। यथात्माव्यापकत्वेऽपि सुखं तद्विशेषगुणः। अत्राहुः स्नेहत्वं यदि पृथिवीविशेषगुणवृत्तिजातिः स्यात् मद्वृत्तिगुणवृत्तिः

---

(१५१) घटरूपादेरपि प्रत्येकं सर्व्वपृथिव्यव्यापकतया विरुद्धगन्धारब्धनिर्गन्धतया व्यभिचारादाह। स्नेहो यदीति। ज्ञानादौ नैमित्तिकद्रवत्वे च व्यभिचारवारणाय पृथिवीपदं विशेषपदञ्च। यद्यपि मूलोक्तमनुमानपरत्वमपहाय तर्कपरत्वमयुक्तं तथापि तादृशजातिमत्त्वाभावात् न पृथिवीगुण इत्यनुमेयमेव। तत्र चानुकूलस्तर्कोऽयमिति मन्तव्यम्।

यद्वेति। तथाचोक्ततर्कादावप्रयोजकत्वमितिभावः। स्नेहत्वमिति। ज्ञानत्वे

घृततैलवसासूपलभ्यमानः सामान्यविशेषोऽयम्। गव्यमाहिषादिषु दधित्ववदिति। तदसत्। स्निग्धस्निग्धतरस्निग्धतमादिभेदेन सातिशयत्वात्। न तु गोमहिष्यादिषु गुणमनाश्रित्य तारतम्यमस्ति। नहीषन्मधुरातिमधुरादिवदीषद्गौ रतिशयेन गौरिति भवति। तस्मादतिशयस्य गुणैकनियतत्वात् सामान्यविशेषतया

स्यात्। यदि च पृथिवीसामान्यगुणवृत्तिप्रत्यक्षगुणत्वव्याप्यजातिः स्यात् तेजोवृत्तिवृत्तिः स्यात्। न चाप्रयोजकत्वम्। लाघवाज्जातित्वस्यैवोचितत्वात्। परमाणुषु क्षीरत्वादिव्यञ्जकाभाव-

---

द्रवत्वे च व्यभिचारादाह पार्थिवविशेषपदेति। तद्गन्धत्वादौ व्यभिचारादाह जातीति। अत्र पृथिवीपदेनावयविपृथिवी विवक्षितेति न पृथिवीपरमाणु-गुणपाकप्रयोज्य जातौ व्यभिचार इत्याहुः। वस्तुतः साक्षाद्व्याप्यत्वं जातिविशेषणम्। आपाद्ये गुणपदं स्पष्टार्थम्।

प्रथमशङ्कायां तद्गर्भमाह। यदि चेति। प्रकृते पृथिवीसामान्य-गुणत्वनिषेधस्यैवोद्देश्यत्वात् तत्प्रकारक-प्रतीत्यर्थं पृथिवीपदमन्यथा तु चिन्त्यम्। गन्धत्वे व्यभिचारादाह सामान्येति। गुरुत्वे व्यभिचारादाह प्रत्यक्षेति जातिविशेषणम्। गुणत्वव्याप्यत्वञ्च साक्षाद्व्याप्यत्वं संयोगनिष्ठनिविडत्वजातौ व्यभिचारवारणाय। पृथिवीसंयोगान्यतरत्वे व्यभिचारादाह जातिरिति।

ननु न तादृशजातित्वं स्नेहवृत्ति-गुणवृत्तित्वादौ प्रयोजकं, किन्तु स्नेहत्वान्यत्वविशेषितमित्याशङ्क्य निराकरोति। न चेति। जातित्वस्येति निरुक्तजातित्वस्यैवेत्यर्थः। वस्तुतः संग्रहहेतुतया जले स्नेहस्यावश्यकत्वात्, तेनैवोपपत्तौ पृथिव्यामपि तत्कल्पनायां मानाभावो गौरवञ्चेति भावः।

च सामान्येऽसम्भवात् गुण एव स्नेहः। किञ्च स्निग्धद्रव्यावयवपरम्पराया अपि स्निग्धत्वादापरमाणु स्नेहः स्यात्। न च परमाणुषु पृथिवीत्वादेरन्या परजातिरस्ति। व्यवस्थापकाभावात्। क्षीरत्वादिवद्भविष्यतीति चेन्न। तस्यापि परमाणुष्वभावात्। पाकजरूपरसस्पर्शविशेषव्यङ्ग्यं क्षीरत्वादि। तथाच पाकान्तरेण तन्निवृत्तौ क्षीरत्वादेर्निवृत्तिप्रसङ्गात्।

न च सत्यां व्यक्तौ सामान्यनिवृत्तिरिष्यते। न चाविवक्षितसत्ताकाः सम्भवमात्रेण ते तस्याभिव्यञ्जकाः। सर्व्वपार्थिवपरमाणूनां क्षीरत्वापत्तौ

माह। पाकजेति। न च सर्व्वत्र परमाणुषु क्षीरत्वं न वर्त्तते किन्तु यत्र न रूपाद्यन्तरोत्पत्तिस्तत्रैवेति वाच्यम्। यद्द्रव्यध्वंसजन्यं यद्द्रव्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः क्षीरध्वंसजन्यं दधि क्षीरपरमाणुजन्यमिति दध्नोऽपि क्षीरत्वापत्तेः।

यद्द्रव्येति। घटध्वंसजन्ये घटरूपादिध्वंसे व्यभिचारादाह चरमद्रव्यपदम्। यद्द्रव्याभावजन्यमिति कृते प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारः स्यादिति ध्वंसपर्य्यन्तेन च ध्वंसस्यापि जनकत्वात् दोषतादवस्थ्यम्। ध्वंसत्वेन जनकत्वस्य विवक्षितत्वात्। न त्वसाक्षात्कारजन्यमिथ्याधीध्वंसस्य तत्त्वेन कायव्यूहं प्रति जनकतया तत्र व्यभिचारवारणाय प्रथमद्रव्यपदम्। विस्तरस्तु कुसुमाञ्जलिमकरन्दे अनुसन्धेयः।

दध्नोऽपीति। परमाणुवृत्तिजातेस्तदुपादेयद्रव्यवृत्तित्वनियमादित्यर्थः।

तदारब्धसर्व्वकार्य्यस्य पृथिवीत्ववत् क्षीरत्वापत्तेः। द्व्यणुकादौ क्षीरत्ववन्नविष्यतीति चेन्न। तदारम्भकेषु परमाणुषु तद्व्यवस्थाहेतोः क्षीरत्ववत् गुणविशेषस्याभावात्। भावे वा स एव स्नेहः। न ह्यत्र रूपादयो व्यवस्थाहेतवः। न च तद्विशेषाः। तेषां घृतत्वादिव्यवस्थापकत्वात्। न च कारणसामान्यमस्ति तैलघृतवसानां वीजक्षीरमांसयोनित्वात्। अतएव नारिकेलस्नेहस्यापि तैलत्वम्। रसादिसारूप्यात्तु घृतमिति व्यपदेशः। तस्मात् परमाणुषु वर्त्तमानः कारण-

सर्व्वपार्थिवेति। पार्थिवपरमाणुषु व्यवस्थापकपाकजोत्पत्तेरित्यर्थः। तद्व्यवस्थाहेतोरिति। यथा क्षीरत्वव्यवस्थाहेतु र्गुणविशेषो न तथा स्नेहत्वव्यवस्थापको गुणविशेष इत्यर्थः। तद्विशेषाः रूपादिविशेषाः। न च कारणमिति। व्यवस्थापकमिति शेषः। अतएवेति। यद्यपि वीजप्रभवत्वमात्रमतिप्रसक्तं (१५२) स्नेहत्वविशेषितञ्च वीजद्रव्येऽप्यस्ति। तथापि गन्धरसविशेषाभिव्यङ्गं तैलत्वं जातिः। अतएव घृततैलसंशये गन्धादिविशेषात् तैलत्वनिश्चयः।

(१५२) अतिप्रसक्तमिति। अङ्कुरादिष्वितिशेषः। स्नेहत्वेति। स्निग्धत्वविशेषितञ्चेत्यर्थः। स्नेहाश्रयस्यैव तैलत्वात्। न च स्नेहस्य जलधर्म्मत्वात् तैलस्य च पार्थिवत्वान्नैवमिति वाच्यम्। संयुक्तसमवायेन तद्वृत्तित्वात्। अतएवाह वीजद्रव्येऽपीति। वीजस्यापि वीजप्रभवत्वात् स्निग्धत्वाच्चेत्यर्थः। वीजद्रव्येऽपीति क्वचित् पाठः। तत्र तस्यापि तथात्वादतिप्रसक्तिस्तुल्यैव। स्नेहत्वेऽपीति। स्निग्ध-

गुणप्रक्रमेणान्त्यावयवपर्य्यन्तमायातो गुणविशेषः स्नेह इति युक्तम् । न च घृतादिष्विव स्नेहोपलब्धिः । सातिशयो हि स्नेहस्तत्रोपलभ्यते । गुरुत्वमिव सुवर्णे । वस्तुतस्तु जलसाधारणी स्निग्धता । अन्यथा जलावसेकेन सक्तुशिकतादीनां संग्रहो न स्यात् । सहि स्नेह-द्रवत्वकारितः संयोगविशेषो धारणाकर्षणहेतुः ।

एवञ्च सार्षपस्नेहेऽपि तैलत्वमिति भावः । वाचस्पतिमिश्रास्तु तिलस्य विकारस्तैलं स्नेह इति योगो बाधकाभावात् तिलप्रभव-स्नेह एव तैलपदप्रयोगात् स्नेहत्वेऽपि शक्तेस्तैलपदं योगरूढ़म् । सार्षपादौ तु तैलव्यपदेशो भाक्तः । अपि च वीजप्रभवस्नेहत्वं न तैलत्वादिव्यञ्जकं जातिनियतधर्म्मस्यैव तथात्वात् । तस्य च तथात्वे मानाभावात् । न च तैलपदेन देवप्रवृत्तिनिमित्तं तद-ज्ञानेऽपि तैलपदप्रवृत्तेरित्यूचिरे ।

प्रत्यक्षे विप्रतिपद्यमानं प्रति कार्य्यं प्रमाणमाह । वस्तुत-स्त्विति ।

त्वेऽपीत्यर्थः । वस्तुतोऽत्रापि गन्धरसविशेष-व्यङ्ग्यतैलत्वजातौ बाधकाभावात् तत्रैव शक्त्या योगरूढ़िः । उपाधिशक्यत्वे गौरवात् । अपि चेत्यादि च न जातित्व-बाधार्थमुपन्यस्तं, किन्तु तदन्यव्यञ्जकव्यवस्थितये । नचैवमाचार्य्यमताभेदः । तत्र रूढ़िमात्राभ्युपगमात् । अतएव सार्षपादौ मुख्यत्वमत्र च भाक्तम् । तदिदमाह सार्षपादाविति । न च शक्यत्वाबाधात् कथं भक्तिरिति वाच्यम् । एवं पङ्कजं कुमुदमित्यत्रापि हि लक्षणा न स्यात् । व्यक्तिवचनान्यायेन जातित्वान्वयबोध्य-

न चासौ केवलद्रवत्वहेतुकः। काचकाञ्चनादिभिरतिद्रवीभूतैरपि वालुकाद्यसंग्रहात्।

नापि स्नेहमात्रकारितः स्त्यानैर्घृतादिभिरप्यसंग्रहात्। तस्मात् सकलजलहेतुकः संग्रहो भवंस्तत्र द्रवत्वमिव स्नेहमपि सांसिद्धिकमवस्थापयति। तथापि नैमित्तिकद्रवत्वमिव नैमित्तिकः पृथिव्यामयं भविष्यति पार्थिवे घृतादावनुपलब्धेरिति चेत्। न। तदन्वय व्यतिरेकाननुविधानात्। नहि पार्थिवं यथा जतुघृतादिषु द्रव्येषु पावकसंसर्गात् द्रवत्वमुपलभ्यते तद्विरोधि-

---

द्रवत्वमिति। (१५३) यथा तेजःसंयोगासमवायिकारणकावृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमद्द्रवत्वं जले तथा स्नेहोऽपि तत्संयोगाजन्यजातीय इत्यर्थः।

तया निराकाङ्क्षत्वात् स्वतन्त्रोपस्थितये पुरोडाशकपालवत् लक्षणेति यदि तदात्रापि तुल्यम्। इयांस्तु विशेषः यत् पङ्कजपदे योगोऽतिप्रसक्तोऽत्र रूढ़िरिति। एवञ्च धर्म्मशास्त्रे तैलपदाद्विशिष्टोपस्थितावेकदेशरूढ्यर्थमात्रादेवान्वये एकदेशबाधापत्त्या लक्षणापत्त्या च विशिष्टस्यैव विधिनिषेधविषयतेति बोध्यम्।

केचित्तूभयमते योगरूढ़िराचार्य्यमते तैलत्वजात्या मिश्रमते तादृशोपाधिनेत्याहुः। जातिनियतेति। अस्य च न तथात्वं पूर्व्वोक्तातिप्रसक्तेरिति भावः।

(१५३) यथेति। तेजःसंयोगासमवायिकारणकावृत्तित्वं तदन्यवृत्तित्वम्। अन्यथा द्रव्यत्वव्याप्यपदवैयर्थ्यापत्तेः। यद्यपि स्नेहस्य स्नेहत्वेनैवासाधारणत्वं तथापि तत्र सांसिद्धिकत्वविशेषणं मूले स्वरूपनिर्वचनम्। तत्संयोगेति। तेजःसंयोगेत्यर्थः।

सलिलावसेकात्तु निवर्त्तते तथा स्नेहः। तस्मात् पाकजतथाविधगन्धरसरूपादिमद्भिः परमाणुभिः द्व्यणुकादिप्रक्रमेण घृतादिद्रव्यमारभ्यते तत्र चोपष्टम्भकतया निमित्ततामापन्नाः पाथसीयावयवाः तेषां संयुक्तसमवायेन स्नेहस्तत्रोपलभ्यते इति स्थितम्। सांसिद्धिकञ्च द्रवत्वं अम्भस्येवेत्यनुकर्षणार्थश्चकारः। तैलक्षीरादेस्तु पार्थिवत्वे सिद्धे संयुक्तसमवायात् तदुपलब्धिः। शैत्यस्नेहवत्। तेषां पार्थिवत्वमेव कथमिति चेत्। तैलस्य भौमानलेन्धनत्वात्। घृतवत्। क्षीर-

---

घृतादीनां पार्थिवत्वे मानमाह। पाकजेति। तत्र स्नेहप्रतीतिमुपपादयति। संयुक्तेति। न चेदमसिद्धं जले स्नेहस्यावश्यकत्वात्। तैलादौ सांसिद्धिकद्रवत्वाधारस्य तस्यावश्यकत्वात् तत एव तत्प्रतीतेरन्यथासिद्धेः। दहनाप्रतिकूलता च स्नेहप्रकर्षादिति भावः।

भौमेति। अविन्धनव्यावृत्तः काष्ठेन्धनानिवृत्तिजातिविशेषो भौमानलत्वम्। न च तैलोपष्टम्भकजलभागेन व्यभिचारः। दिव्यानलप्रतियोगिककारणतावच्छेदकशून्यत्वे सति भौमा-

---

अविन्धनेति। अम्मात्वेन्धनव्यावृत्त इति भावः। तेन भौमस्यापि तैलोपष्टम्भकजलेन्धनतया नासिद्धिः। नचैवं गजोदर्यवह्नावतिप्रसङ्गस्तस्यापि काष्ठेन्धनत्वात्। तदुक्तं नहि गजानामुदर्य्यं तेजो घटकाष्ठादि पचतीति वाच्यम्। तत्र काष्ठस्य पचनीयत्वमात्रमुक्तं न त्विन्धनत्वमपीत्याहुः। दिव्येति। तैलसंसर्गिजले च

स्यापि पिण्डीभावेऽपि प्रत्यभिज्ञानात्। घृतवदेवेत्यादि स्वयमूह्यम्।

नलेन्धनत्वस्य विवक्षितत्वात्। अतएव पवने न व्यभिचारः। तेजोमात्रोत्पत्ताविव तस्य निमित्तत्वात्। न चानलदाह्यत्वे सत्यनलकारणत्वमिन्धनत्वम्। दाहो हि भस्मीभावो वा रूपपरावृत्तिर्वा उभयथापि भौमेति व्यर्थम्। न चानलनाशहेतुनाशप्रतियोगित्वे सत्यनलकारणत्वमिन्धनत्वम् अनलावयवेऽपि गतत्वात्। न च कारणत्वं निमित्तत्वमभिप्रेतम्। अनलस्येन्धननाशनाश्यत्वे मानाभावात्। इन्धननाशे ह्यनलान्तरं नोत्पद्यते। पूर्व्वानलस्त्ववयवक्रियाविभागादिति न्यायान्नश्यतीत्यपास्तम्। वायौ दिव्यानलप्रतियोगिककारणतावच्छेदकवायुत्वसद्भावेन विशेषणासिद्धेः। रसवत्त्वेन हेतोर्विशेषणाच्च।

तादृशजलत्वसत्त्वान्न व्यभिचारः। सत्यन्तमात्रमाकाशादौ व्यभिचरतीति भौमेति। न च भौमेति व्यर्थम्। भौमानलत्वस्य जातिविशेषतया तदभावादित्येके। आग्नेयभेषजलक्षणाकृतधातुसाम्यस्योदर्य्यदीपकतया तत्र व्यभिचारवारकत्वादित्यन्ये। न च दिव्यपदमसिद्धिवारकतया व्यर्थं, विशिष्टाभावे तदभावात्। अप्रसिद्धिवारकत्वाद्वा। यथोक्तविवक्षात एव यथाश्रुते दूषणं कस्यचित् समाधानमयुक्तमित्यत आह। अतएवेति। भौमेतीति। भौमानलेति व्यर्थमित्यर्थः। अन्यथा समाधिसाम्यापत्तेरिति बोध्यम्। अनलनाशेति। सत्यन्तं दिगादावविशिष्टमनलनाशप्रतिबन्धकमन्त्रादावतिप्रसङ्गवारणाय। रसवत्त्वेनेति। चो वाकारार्थे। तथा चोक्तशून्यत्वे सति रसवत्त्वादिति पर्य्यवसितो हेतुः। केचित्तु रसवत्त्वे सति भौमानलेन्धनत्वादिति हेतुः। न च तैलोपष्टम्भकजले व्यभिचारः। तद्विनानलेन्धनं जलान्तरे तथादर्शनात्। किन्त्वल्पत्वादनिर्व्वापकमात्र मित्याहुः। वस्तुतस्तु तस्य

तास्तु पूर्व्ववत् द्विधा। नित्यानित्यभावात्। तु शब्दोऽप्यर्थः। कार्य्यतया परमाणुतया च। पूर्व्ववदिति। यथा पृथिवी नित्या चानित्या च आपोऽपि तथेत्यर्थः। ता इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेण तासां कार्य्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञम्। तदेतन्निगदव्याख्यातम्। पृथिव्यामिवात्रापि तात्पर्य्यमूहनीयम्। आपः क्वचिच्छरीरारम्भकाः द्रव्यारम्भकत्वात् पृथिवीवत्। द्रव्यस्य हि द्रव्यारम्भणयोग्यता शरीरेन्द्रियभावेन व्याप्ता। यदेतेष्वेकमारभते तदन्यदपि। यन्नैकं न तदन्यदपि इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलम्भात्। ततो यद्यापः शरीरं नारभेरन् इन्द्रियविषयावपि नारभेरन्। न चैवं तस्मात् क्वचिच्छरीरमप्यारभन्ते

आप इति। न च नद्यादिजलस्य पक्षत्वे बाधः। शरीरारम्भकस्य पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः। जलत्वं (१५४) शरीरारम्भकवृत्ति स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात्। पृथिवीत्ववदिति विवक्षितत्वात्। न च गन्धवद्वृत्तित्वमुपाधिः। गन्धवत्त्वं शरीर-

---

तथात्वेऽपि तदन्यत्वविशेषित मिदमेव लिङ्गमुक्तम्शून्यत्वस्यान्योन्याश्रयग्रहग्रस्तत्वात्। पार्थिवत्वनिश्चये उक्तम्शून्यत्वनिश्चयस्तन्निश्चये च पार्थिवत्वनिश्चयात्। तैलस्य च तदा जलत्वपार्थिवत्वसन्देहादिति।

(१५४) शरीरारम्भकेति। शरीरसमवायिकारणेत्यर्थः। गन्धवदिति।

इति स्थिते कीदृक् शरीरमित्यपेक्षायामाह। शरीरं योनिजमेवेति। शुक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात्। पार्थिवेन च पाथसीयानारम्भात् तदयोनिजमेव।

नन्वनुपलब्धिबाधितं तदित्यत आह। वरुणलोक इति। व्यवहितविप्रकृष्टत्वात् नोपलभ्यते। न त्वभावात्। आगमादुपलब्धेरिति भावः। ननु स्वभावद्रव्यत्वाद-पीतरारब्धं कथमुपभोगायतनं तदित्यत आह। पार्थिवेति। यथा कठिनत्वात् पृथिव्यास्तदारब्ध मवाद्य-वयवोपष्टम्भादुपभोगसमर्थं तथाप्यत्वात् द्रुतमपि पार्थि-वाद्यवयवोपष्टम्भात् तदप्युपभोगसमर्थं विजातीया-नारम्भकत्वमात्रं प्रतिषिद्धम्। न तु परस्परानुग्रहो-ऽपीति भावः। इन्द्रियमिति। यद्रसोपलब्धिसाधन-मिन्द्रियं तदाप्यम्। अत्रापि रसोपलब्ध्या स्वरूपमात्र सिद्धिः। आप्यत्वञ्च रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसस्य-

---

निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि निर्गन्धावृत्तित्वात् घटत्ववदिति साध्या-व्यापकत्वात्। यथेति। शरीरस्य भूतान्तरोपष्टम्भकसम्बन्धः आव-श्यक इति भावः। रूपाद्यव्यञ्जकत्व इति। न च कषायद्रव्येण

गन्धयोग्यवृत्तित्वमित्यर्थः। गन्धवत्त्वमिति। गन्धयोग्यमित्यर्थः। निर्गन्धेति। गन्धायोग्येत्यर्थः। यथा शरीरस्येति। पार्थिवेति शेषः। रूपादीति। नचादि-

वाभिव्यञ्जकत्वात् । सक्तुरसाभिव्यञ्जकदन्तोदकवत् । प्राणिभेदेनेन्द्रियवैचित्र्यनिराकरणाय सर्व्वप्राणिनामिति । अन्यावयवैरभिभूतैरिति । वाताद्यभिभवे जड़जिह्वत्वादिति भावः ।

किं नामधेयं तदित्यत आह । रसनमिति । तृतीयां विधामाह । विषयास्त्विति । आप्यत्वे हिमकरकयोः शिलीभावोपपत्तिं द्रवत्वे वक्ष्यतीति ।

जलरसाभिव्यञ्जकेन व्यभिचारः । पार्थिवरसाभिव्यञ्जकद्रव्यत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वात् । अतएव नेन्द्रियसन्निकर्षेण व्यभिचारः । न च द्रव्यत्वमसिद्धं रससाक्षात्कारस्येन्द्रियजन्यतया तत्सिद्धेः ।

ननु हिमकरकयोर्नाप्यत्वं सांसिद्धिकद्रवत्वाभावादित्यत आह । हिमेति । शीतस्पर्शवत्त्वेन जलत्वसिद्धौ सांसिद्धिकं द्रवत्वमपि तत्प्रतिबद्धं (१५५) भौमेनोष्मणा विलयनदशायां तत्र द्रवत्वोपलम्भादित्यर्थः ।

पदं व्यर्थम् । जलस्य लुप्ताक्षरादिरूपव्यञ्जकतया विशिष्टाभावनिर्व्वाहकतयासिद्धिवारकत्वेन सार्थकत्वादित्याहुः । स्पर्शव्यञ्जकघटितहेत्वन्तरसूचनाय तदित्यन्ये। रूपपदं परकीयरूपपरमन्यथा मूलस्य दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः । अतएवाशङ्कते । न चेति । अन्यथा तस्य स्वीयरूपव्यञ्जकतया शङ्काविरहात् । पार्थिवेति । न च तस्यापि स्वीयरसव्यञ्जकतया दोषतादवस्थ्यम् । परकीयत्वस्यापि रसविशेषणात् । अतएवेति । द्रव्यत्वविशेषणादेवेत्यर्थः । इन्द्रियेति । इन्द्रियत्वस्य संयोगाश्रयत्वस्य घटिततया द्रव्यत्वसिद्धेरित्यर्थः ।

(१५५) भौमेनेति । न च द्रव्यान्तरमेव गौरवेण तदकल्पनात् । कल्पने

तेजसो लक्षणमाह। तेजस्त्वाभिसम्बन्धादिति। व्याख्यानं पूर्व्ववत्। तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये गुणानाह। रूपस्पर्शेति। अत्र प्रमाणं सूचयति। पूर्व्ववदेषां सिद्धिरिति। तेजो रूपस्पर्शवदिति सूत्रकारवचनात् रूपस्पर्शौ। चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः। अद्भिः सामान्यवचनात् द्रवत्वम्। उत्तरकर्म्मवचनात् संस्कार इति पृथिवीवदेते सिद्धाः। प्रसिद्धा इत्यर्थः। तेजस्त्वव्यवस्थापकानाह। शुक्लभास्वरञ्च रूपमिति। च स्त्वर्थः पृथिव्यादिरूपाद्यवच्छिन्नत्ति। भास्वरत्वं सामान्यविशेषः। स च रूपान्तरप्रकाशक-

---

तेजस्त्वेति। यद्यप्युष्मादिसाधारणी नानुगतमतिः जलत्वं द्रवत्वसमानाधिकरणगन्धव्यधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नं मेयत्वात् टवदित्यनुमानमप्रयोजकम्। तथाप्यनित्यभास्वररूपोष्णस्पर्शौ प्रति यत्समवायिकारणत्वं तदवच्छेदकत्वेनावयविनि तेजस्त्वजातिसिद्धौ परमाणावपि स्वोपादेयद्व्यणुकवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं साध्यमिति भावः।

च्चावयवान्तरकल्पने गौरवात्। समानोपादानकतया विलीनस्य जलत्वमावश्यकमिति भावः।

तथापीति। एवञ्च परमाणोरपि स्वरूपयोग्यत्वे यथा तत्र न तदुत्पत्तिस्तथोक्तं जलग्रन्थे। वस्तुतस्तु तेजःपदं शक्यतावच्छेदकतयाऽनुगतधर्म्मसिद्धौ बाधकाभावात् तज्जातित्वमिति बोध्यम्।

त्वेन व्यज्यते। तद्रूपं तेजस एव। तेन भास्वररूपं तेज एव। इति लक्षणार्थः। शुक्लमिति स्वरूपकथनम्। पच्यमानेन्धनसन्निधिकृतस्तु लोहिताद्युपलम्भः। तद्विरहे चन्द्रतारकादिमहसि शुक्लस्यैवोपलम्भ इति प्रतिपादनार्थम्।

न च तत्राप्यबिन्धनतया तोयरूपसंक्रान्त्या धावल्यप्रतीतिरिति वाच्यम्। अपां रूपेण विजातीयानभि-

---

ननु भास्वरत्वेनैवेतरव्यावृत्तिसिद्धेः शुक्लमिति व्यर्थमित्यत आह। शुक्लमितीति। यद्वा ननु वह्न्यादेररुणकपिलादिरूपोपलम्भादित्यत आह शुक्लमितीति। तत्फलमाह। पच्यमानेति। न च पार्थिवरूपाभिभूतरूपेणाग्निना परप्रकाशानुपपत्तिः। अनभिभूतस्यैव तेजसः परप्रकाशकत्वादिति वाच्यम्। असिद्धेः। तेजसः स्वपरप्रकाशने पार्थिवादिसंयोगविशेषस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। सिद्धावपि रूपत्वव्याप्यजात्यभिभवेऽपि रूपानभिभवात्।

ननु तेजसा समं जलरूपस्य संयुक्तसमवायात् तेन तेजोरूपान्तरस्याप्रतीतेः शुक्लत्वप्रतीति श्चन्द्रमहसि स्यादित्याशङ्क्य निरा-

---

अनभिभूतस्यैवेति। अनभिभूतरूपस्यैवेत्यर्थः। अन्यथा सुवर्णस्यापि परप्रकाशकतापत्तिरितिभावः। असिद्धेरिति। तथा नियमस्येति शेषः।

नन्वेव सुक्तातिप्रसङ्ग इत्यत आह। तेजस इति। सुवर्णादेरित्यर्थः। रूपत्वेति। रूपत्वव्याप्य-शुक्लत्वजात्यभिभवेऽपीत्यर्थः। रूपेति। वह्न्यादेरिति शेषः। सुवर्णे रूपमेवाभिभूतमिति फलबलात् कल्प्यत इति भावः।

भवात्। नहि जलप्लावितानीत्यादयः। श्वितं न इति। उष्णएव स्पर्श इति। एवकारश्चन्द्र-चामीकरचक्षुरादिष्वनुपलम्भहेतुकां विप्रतिपत्तिमपने-तुम्। तेषां तैजसत्वेनोष्णत्वानुमानादनुद्भवेनानु-पलम्भो न त्वभावात्। तदपि द्विविधमिति पूर्व्ववत् तात्पर्य्यम्।

कार्य्यभेदमाह। शरीरादित्रयमिति। शरीर-मादि यस्य त्रयस्य तत्तथा। न पार्थिववत् तैजसं शरीरमुपलभ्यते इत्यत आह। शरीरमिति। तैजसो-ऽपि शरीरारम्भकत्वं तोयवत्साधनीयम्। ज्वलदनल-

करोति। न चेति। चक्षुरादीत्यादिपदात् मणिप्रभापरिग्रहः। (१५६) तत्रानुष्णाशीतस्पर्शोपलम्भात्। न च पार्थिवस्पर्शोपाधिकः सः पार्थिवरूपाभाने तत्स्पर्शाभानात्। अन्यथा वायावपि स्पर्श-विरहापत्तेः। तेषामिति। चन्द्रादि तैजसं भास्वररूपत्वादालोक-वत्। न चोद्भूतस्पर्शत्वमुपाधिः। चक्षुःसुवर्णयो धर्म्मिग्राहक-मानात् तैजसत्वसिद्धौ साध्याव्यापकत्वादिति। एवञ्चोष्मादावपि तेजस्त्वेन शुक्लभास्वररूपत्वानुमानमित्यर्थः।

(१५६) मणिप्रभायामुष्णस्पर्शविप्रतिपत्तिबीजं दर्शयति। तत्रानुष्णेति। चक्षुरिति। न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं भास्वररूपसमवायिकारणता-वच्छेदकत्वेनैव तेजस्त्वसिद्धेर्विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनोपाधेस्तदव्यापक-त्वादिति भावः।

कल्पेन कस्तिनोपभोग इत्यत आह। पार्थिवेति। इन्द्रियमाह। यद्गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्य व्यञ्जकमिन्द्रियं तत्तैजसम्। सर्व्वप्राणिनामिति। प्राणिभेदेनेन्द्रियप्रकृतिवैचित्र्यशङ्कानिरासार्थम्। तत्-

---

योग्यानुपलम्भबाधं निराकरोति। अनुद्भूतत्वेनेति। न चानुद्भूतरूपस्पर्शासिद्धिः। रूपवन्मात्रवृत्तितेजस्त्वमुद्भूतस्पर्शरूपवन्मात्रवृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुद्भूतरूपस्पर्शवत्तेजःसिद्धेः। अनुद्भूतत्वञ्च जातिभेदः। तच्च रूपत्वादिव्याप्यं नानेति न जातिसङ्करः। उद्भूतत्वस्य च तत्तुल्यतया नानात्वेऽपि साक्षात्कारं प्रत्यनुद्भूतत्वव्यतिरेकस्यैवानुगतस्य हेतुत्वमिति भावः।

तेजसोऽपीति। स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् तेजस्त्वस्य पृथिवीत्ववच्छरीरारम्भकवृत्तित्वमनुमेयमित्यर्थः।

गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सतीति। न च दीपस्य स्वकीयस्पर्शव्यञ्जकत्वात् साधनविकलो दृष्टान्तः। रूपसाक्षात्कारासाधारणकारणं

प्रसङ्गादाह। एवञ्चेति। अनुद्भूतरूपतेजःसिद्धिरित्यर्थः। रूपस्पर्शवन्मात्रवृत्तीति। एतच्च पक्षविशेषणम् नीरूपादिवृत्तित्वपर्य्यवसानेनार्थान्तरवारकबाधस्फोरणाय। रूपस्पर्शान्यतरगर्भतयानुमानद्वये तात्पर्य्यम्। तेनान्यतरानुद्भूतत्वमात्रेण नान्यथासिद्धिः। यद्यपि मूले स्पर्शानुभवमात्रमुक्तं तथापि तेजस्त्वेनोष्मादावनुद्भूतस्यैव रूपस्यानुमानमुक्तमिति तदभिप्रायेण तथोक्तम्। न च चक्षुरादेरनुद्भूतरूपाद्यसिद्धिदशायां रूपादिवन्मात्रवृत्तित्वमसिद्धमिति वाच्यम्। तस्योभयवादिसिद्धत्वात्। तेजस्त्वं यदि नीरूपवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिः स्यात् रूपवद्वृत्ति न स्यादिति तत्सिद्धिश्च।

सद्भावे रूपोपलब्धिः प्रमाणम्। तैजसत्वे च रसाद्यव्यञ्जकत्वे रूपाभिव्यञ्जकत्वं प्रदीपवत्।

तैजसम्। रसाव्यञ्जकत्वे सति स्फटिकाद्यन्तरितप्रकाशकत्वात् प्रदीपवदित्यत्र तात्पर्य्यात्। मनःशरीरयोश्च रसव्यञ्जकत्वात् नानैकान्तः। अनुमानान्तरं चक्षुषः तैजसत्वसाधकं पृथिव्यामुक्तम्।

नन्वनुद्भूतत्वेनानुपलम्भ इत्ययुक्तम्। उद्भूतत्वव्याप्यप्रत्यक्षत्वपरतया साध्या विशेषादित्यत आह। अनुद्भूतत्वञ्चेति। रूपत्वादीति। शुक्लत्वादिव्याप्यमित्यर्थः। नानात्वेऽपीति। नानात्वसम्भवेऽपीत्यर्थः। उभयजात्यभ्युपगमे मानाभावात्। न चेति। नचादिपदग्राह्यरसाव्यञ्जकतया विशिष्टाभावसत्त्वादिदमयुक्तमिति वाच्यम्। आदिपदस्य प्रत्येकहेतूपलक्षकत्वात्। अन्यथा रसाव्यञ्जकत्वमात्रस्यैव सामर्थ्ये अधिकस्य व्यर्थत्वात्। अतएव तदेव हेतुविशेषणमाह। रसेति।

अत्रापि यद्यादिपदं तदा गन्धाव्यञ्जकत्वलक्षणहेत्वन्तरसूचनाय। न च गोलके व्यभिचारः। तस्य स्वरसादिव्यञ्जकत्वात्। यद्यप्येवमपि वायवीयशरीरगोलके व्यभिचारस्तथापि तदन्यत्वे सतीत्यपि विशेषणं बोध्यम्। प्रकाशकत्वञ्च प्रकाशकारणत्वं अतो न विषयतत्सन्निकर्षादौ व्यभिचारः। एवञ्च रूपव्यञ्जकगर्भतया सामञ्जस्ये स्फटिकादीत्यादिना विशेष्यभागान्यथाकरणं किमर्थमिति चिन्त्यम्। केचित्तु रूपेत्यादिना पक्षतावच्छेदकनिर्वचनम्। रसाव्यञ्जक रूपव्यञ्जकमवश्यं वाच्यमित्यन्यथा हेतूपादानम्। न च रूपसाक्षात्कारकारणत्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताश्रयपरमेतदिति वाच्यम्। असम्भवात्। चाक्षुषत्वजातेरेव लाघवेन चक्षुर्जन्यतावच्छेदकत्वात्। द्रव्यादिसाक्षात्कारसंग्राहकत्वाच्च। न च विवक्षितहेतोरपि तथात्वसम्भवे कथं तत्परत्वमेवेति वाच्यम्। अस्याशोकवनितादेशकल्पत्वात्। न च चक्षुष्ट्वजातिरेव पक्षतावच्छेदिकास्त्विति वाच्यम्। गोलकभेदासिद्धौ तदसिद्धेरित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। तत्समनियतस्याप्यनेकस्य तथात्वसम्भवेन मूलहेतुत्यागस्यासम्भवदुक्तिकत्वात्। मन इति। तथाच सत्यन्तेनैव तन्निरास इत्यर्थः।

इह केचिदाहुः । अप्राप्यकारि चक्षु रधिष्ठाना-सम्बद्धार्थग्राहित्वात् । यत् पुनः प्राप्यकारि न तदधि-ष्ठानासम्बद्धार्थग्राहि । यथा रसनादि । पृथुतरग्रह-णाच्च । यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात् स्वतोऽधिकपरि-माणं न गृह्णीयात् । न खलु नखरं परशुच्छेद्यं छिनत्ति । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणाच्च । यदि हि गत्वा गृह्णीयात् निकटस्थमाशु गृह्णीयात् । दवी-यस्तु चिरेणेति न तुल्यकालमुपलम्भयेत् । अनुभवति तून्मीलयन्नेव नयने शाखां शीतमयूखञ्चेति । काचाभ्र-

अप्राप्यकारीति । ननु गोलकस्य पक्षत्वेऽपि सिद्धसाधनं तद-न्यस्य पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः । सिद्धौ वा धर्म्मिग्राहकमानबाधः । अत्राहुः । तदन्यस्यैव पक्षत्वे न बाधः । धर्म्मिग्राहकमानस्य प्राप्यकारित्वानुपजीवकत्वात् । तस्य व्यवहितानुपलब्धिगम्यत्वात् । यद्वा गोलकमेव पक्षः स्वासम्बन्धविषयग्राहकत्वञ्च साध्यम् । न च सिद्धसाधनम् । (१५७) घटसाक्षात्कारकारणतेजःसंयोगसमा-नाधिकरणघटसाक्षात्कारकारणतेजःसंयोगवत्त्वस्य निषिध्यत्वात् । अनैकान्तिकत्वाद्विरुद्धत्वादित्यर्थः । पृथुतरग्रहणस्य साधिकपरि-माणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्तिकत्वे सत्येव समाधाना-

(१५७) घटेति । एतच्च प्रागेव व्याख्यातप्रायम् । व्यभिचरितो व्यतिरेका-विरुद्ध इत्याशयेनाह । विरुद्धत्वादित्यर्थ इति । सजातीयेति । यावद्गुरुत्वाभाव-सम्बलनमित्यर्थः ।

दलस्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धेश्च। यदि हि प्राप्तं गृह्णीयात् प्रतिघातिना स्फटिकादिद्रव्येण विष्टम्भादप्राप्तं प्रसर्पत् तृणादिकं नाददीत। तस्मादप्राप्यकारि। ततो न तैजसमिति। तदसत्। अधिष्ठानसम्बद्धार्थग्राहित्वस्य प्रदीपेनानैकान्तिकत्वात्। पृथुतरग्रहणस्यापि पृथ्वग्रतया तद्वदेवोपपत्तेः। तुल्यकालग्रहणन्त्वसिद्धमेव। तदभिमानस्य कालसन्निकर्षेणोपपत्तेः। अचिन्त्योहि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयो यत्प्राचीनाचलचूडावलम्बिन्येव मयूखमालिनि भवनोदरेष्वालोक इत्यभिमानो लौकिकानाम्।

न्तरमाह। पृथुतरेति। यत्काले चन्द्रमसा संयुक्तं चक्षुस्तत्काले शाखयापीति तुल्यकालग्रहोपपत्तिः। न चाग्रावच्छेदेनैव चक्षुःसंयोगो ग्राहकोऽन्यथा मूलावच्छेदेन गोलकस्य नित्यसम्बन्धात् तद्ग्रहोपपत्तिरिति वाच्यम्। तिर्य्यग्भावेन शाखाचन्द्रमसोरग्रावच्छेदेन चक्षुःसंयोगाविरोधादिति समाधाने सत्येवाह। तुल्यकालेति। शाखाग्रहणानन्तरमेव चन्द्रग्रहणम्। तयोस्तुल्यकालत्वधीर्भ्रम इत्यर्थः।

लाघवातिशयेनेति। सजातीयस्खलनमेवातिशयः। गुरुत्वाभावात्मके लाघवे जात्यात्मकप्रकर्षाभावात्। एतदेव दृष्टान्तेन द्रढ़यति। यत्प्राचीनेति।

केचित्तु संसर्गिद्रव्यतया निःसरदेव नायनं तेजो बाह्यालोकेनैकतां गतं युगपदेव तावदर्थेन संसृष्टमिन्द्रियमुत्पादितवदिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यत इति समाधानमाहुः । तदसत् । पृष्ठभागव्यवहितार्थोपलम्भप्रसङ्गात् । इन्द्रियप्राप्तये ह्यार्जवावस्थानमप्युपयुज्यत इति स्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धिरपि प्रसादस्वभावतया स्फटिकादीनां तेजस्ततेरप्रतिबन्धकत्वात् । प्रदीपप्रभावदेवोपपत्तेरिति । येषान्त्वप्राप्यकारि चक्षुः तेषामप्राप्तत्वाविशेषादव्यवहितमिव कुड्यादिव्यवहितमपि किं न गृह्णाति । नहि

आलोकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । केचित्त्विति । पृष्ठभागेति । वस्तुतोऽनुद्भूतरूपेण चक्षुषा उद्भूतरूपेणालोकेन सहारम्भे विरोधः । आरम्भेऽपि वावयवस्येन्द्रियत्वं स्यात् । न चावयविनः कार्य्यैकोन्नेयत्वात् तस्य । एतेनैतस्ततः स्थितैः प्रेक्षकाणां परस्परनयनैर्नारम्भविरोधः । तेषामनुद्भूतरूपत्वादित्यपास्तम् ।

नन्विन्द्रियमेव पृष्ठदेशे व्यवहितेन कुतो न सम्बध्यते इत्यत आह । इन्द्रियप्राप्तय इति । तस्मिन् सतीति । ननु यत्र क्वचित् कुड्यादि न प्रतिबन्धकं किन्तु ग्राह्यग्राहकमध्यवर्त्ति । न चाल्पपरिमाणेन तादृशेन महापरिमाणद्रव्याग्रहापत्तिः । ग्राह्याधिकपरिमाणस्य तन्मध्यवर्त्तिनः कुड्यादेः प्रतिबन्धकत्वात् । न चैवं गोलकस्यैव

	Rs.	As.
*Nirukta, (2nd Edition) Vol. I. Fasc. 1 @ Rs. 1-4	1	4
*Nyāyavārtika, Fasc. 2--6 @ /10/ each	3	2
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpa Vol. I, Fasc. 1--8; Vol. II, Fasc. 1-4. @ /10/ each	7	8
Nyayabindutīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. II, Fasc. 1--3 @ /10/ each	1	14
Nyaya Vartika Tatparya Parisudhi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Nyayasarah	2	0
Padumawati, Fasc. 1--6 @ 2/ each	10	0
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8; Vol. II, Fasc. 1--6; Vol III, Fasc. 1--6 @ /10/ each	11	14
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraicca Kaha. Fasc. 1-5, @ /10/ each	3	2
Sāṇkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta Fasc. 1-2 @ 1-4 each	2	8
Syainika Sastra	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
*Taitterīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-10 @ 1/4/ each	12	8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1--5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	23	12
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fc. 1, @ /10/ each	4	6
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc. 1-5, @ /10/ each	3	2
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tirthacintamoni, Fasc, 1-3, @ /10/ each	1	14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1--6 @ 1/- each	6	0
Vallālā Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1--6 @ /10/ each	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3--6; Vol. II, Fasc. 1--7, @ /10/ each	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol. II. Fasc. I @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/	5	0
Vivādaratnākara, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
Yogasāstra Fasc. 1-3	3	12

Tibetan Series.

Amarkosha	2	0
Baudhastotrasangraha, Vol. I	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1	1	0
Pag-Sam S'hi Tiñ, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā Vol. I, Fasc. 1--10; Vol. II. Fasc. 1--10 @ 1/- each	20	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc 1-6, @ 1/ each	14	0

Arabic and Persian Series.

Āmal-i-Salih, or Shah Jahan Namah	2	0
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Āin-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/- each	22	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	55	8
Akbarnāmah, English Vol. I, Fasc. 1--8; Vol. II, Fasc. 1--7, Vol. III, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	21	4
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	0	10
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2	0

*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

...ue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the ... Rs. 3 0
...c Society of Bengal. Fasc. 1--3 @ 1/ each 31 8
...ary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each ... 1 0
...ama, of Hashini 1 0
... of Zabardast Khan 21 0
...r-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each 4 0
...i-Ṭūsi, or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1--4 @ 1/- each ... 2 0
... ... 3 8
...u'l, Haqiqat, (Text & Eng) 1 0
... of Gujarat 0 12
...mān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ... 7 8
...y of the Caliphs, (English) Fasc. 1--6 @ 1/4/ each 1 14
...nah-i-Jahāngīrī, Fasc. 1--3 @ /10/ each 51 0
... with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each 6 0
...-i-Rahīmī, Part I, Fasc. 1--8 @ 2/ each ... ...
...r-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--9 ; Vol. III, 1-10 ;
...x to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ;
...x to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each 35 0
Ditto (Eng) Vol. I, Fasc. 1--2, @ 1/4/ each 2 8
...rs of Tahmasp 1 0
...mu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila Fasc. 1--2 ... ... 2 0
...khabu-t-Tawārikh, Fasc. 1--15 @ /10/ each 9 6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7 ; Vol. II, Fasc.
1--5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each ... 16 0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1--19 @ /10/ each 11 14
Ditto Part 3, Fasc. 1--2 @ 1/- each 1 0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/ 0 10
Nizāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1--2 @ /12/ each 1 8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan 1 0
Qawanīnu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original
Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott 5 0
Riyāzu-s-Salātīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each 3 2
Ditto (English) Fasc. 1--5 @ 1/ 5 0
Shah Alam Nama 1 14
Tadhkira-i-khushnavīsān 1 0
Tabaqāt-i-Nāṣiri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each 14 0
Ditto Index 1 0
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni Fasc. 1--7 @ /10/ each ... 4 6
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif. Fasc. 1--6 @ /10/ each ... 3 12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1--2 @ 1/8/ each 3 0
The Mabani 'L Lughat : A Grammar of the Turki Language in Persian 1 8
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/ 1 0
Wis-o-Rāmīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each 3 2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--8 @ /10/ each 10 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vols. XX @ 10/ each 20 0
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ /8/ per No.
3. Journal of the Assiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members

N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos. in each Volume.

Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.

Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.

Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 [illegible]

Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 3 [illegible]

Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... [illegible]

Kacmiraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/ ... ... 3 [illegible]

Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 [illegible]

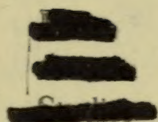
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each ... ... 34 [illegible]

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

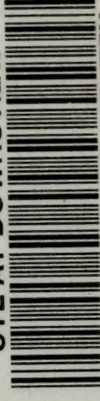
N. B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society" only.

16-6-12.

Books are supplied by V. P. P.

[redacted]

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 09 07 09 009 6